अभ्यासपुस्तकम्

एच्. आर्. विश्वासः

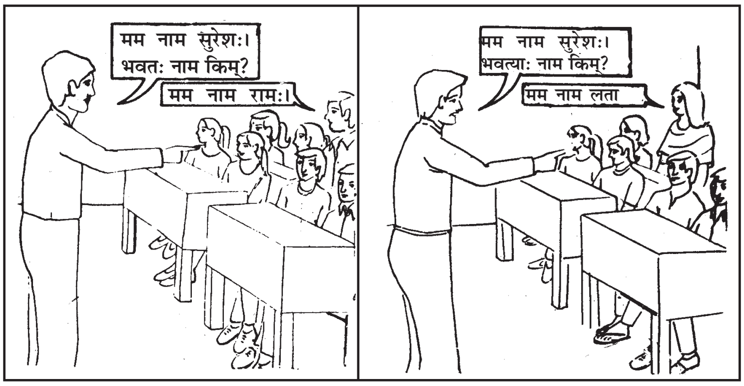

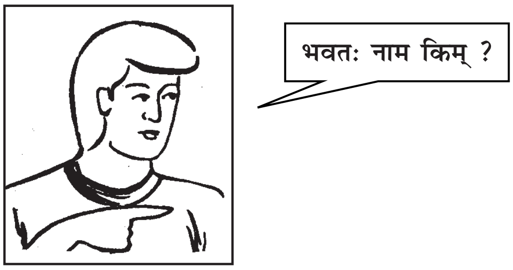

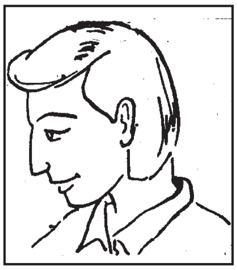

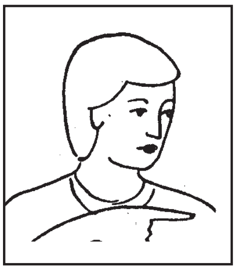

एतस्य उत्तरं लिखतु -

भवतः नाम किम् ?

भवत्याः नाम किम् ?

बालकः

१. एषः बालकः।

१. सः वृद्धः।

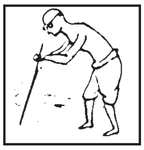

वृद्धः

गणेशः

२. ....

२. ....

गोविन्दः

आरक्षकः

३. ....

३. ....

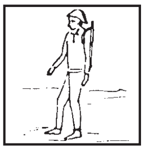

सैनिकः

सीता

१. एषा सीता।

१. सा सन्ध्या।

सन्ध्या

बालिका

२. ....

२. ....

वृद्धा

नलिनी

३. ....

३. ....

सावित्री

पुस्तकम्

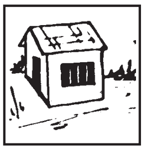

गृहम्

१. एतत् पुस्तकम्　　१. तत् गृहम्।

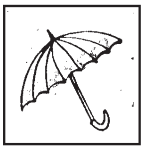

छत्रम्

२. ....　　२. ....

फलम्

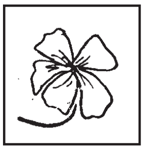

पुष्पम्

३. ....　　३. ....

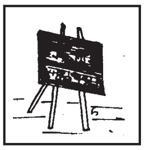

कृष्णफलकम्

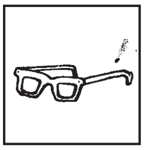

उपनेत्रम्

४. ....　　४. ....

दूरदर्शनम्

एषः	-	सः
एषा	-	सा
एतत्	-	तत्

क :
का
किम्　?

उदाहरणं दृष्ट्वा वाक्यानि लिखतु -

१. सा बालिका वा ? आम्, सा बालिका

२. ___ बालकः वा ? _ _ _ _ _ _

३. ___ द्वारं ___ ? _ _ _ _ _ _

४. ___ सैनिकः ___ ? _ _ _ _ _ _

५. ___ युवतिः ___ ? _ _ _ _ _ _

६. ___ चित्रं ___ ? _ _ _ _ _ _

निर्मला	बालिका	✓	युवतिः	✗
रोहिणी	वैद्या	✗	विद्यार्थिनी	✓
महेशः	विद्यार्थी	✓	वैद्यः	✗
अनन्तः	शिक्षकः	✓	लिपिकारः	✗
देवदत्तः	न्यायवादी	✗	उट्टङ्ककः	✓
नागराजः	चित्रकारः	✗	आरक्षकः	✓

एतस्य कोष्ठकस्य साहाय्येन वाक्यानि लिखतु -

१. निर्मला बालिका वा ? आम्, निर्मला बालिका। सा युवतिः न।

२. रोहिणी वैद्या वा ? न, रोहिणी वैद्या न। सा विद्यार्थिनी।

३. _ _ _ _ _ _ _ ? _ _ _ _ _ _ _ । _ _ _ _ _ _ _ ।

४. _ _ _ _ _ _ _ ? _ _ _ _ _ _ _ । _ _ _ _ _ _ _ ।

५. _ _ _ _ _ _ _ ? _ _ _ _ _ _ _ । _ _ _ _ _ _ _ ।

६. _ _ _ _ _ _ _ ? _ _ _ _ _ _ _ । _ _ _ _ _ _ _ ।

रामः	सीता	पुस्तकम्
ग्रन्थः	घटी	पुष्पम्
श्लोकः	बालिका	वस्त्रम्
दर्पणः	लता	गृहम्
दण्डदीपः	सञ्चिका	चित्रम्
गजः	लेखनी	पत्रम्

रिक्तस्थलानि सः/सा/तत् एतेषु उचितरूपेण पूरयतु -

पुँल्लिङ्गशब्दतः पूर्वं **'सः'** इत्येव लेखनीयम्।
स्त्रीलिङ्गशब्दतः पूर्वं **'सा'** इत्येव लेखनीयम्।
नपुंसकलिङ्गशब्दतः पूर्वं **'तत्'** इत्येव लेखनीयम्।

१. सः रामः।	२. सा सीता।	३. तत् पुस्तकम्।
४. ____________।	५. ____________।	६. ____________।
७. ____________।	८. ____________।	९. ____________।
१०. ____________।	११. ____________।	१२. ____________।
१३. ____________।	१४. ____________।	१५. ____________।

रिक्तस्थलानि एषः/एषा/एतत्
कः/का/किम् ? एतेषु उचितरूपेण पूरयतु -

१. कः राम ?	२. का सीता।	३. किं पुस्तकम्।
४. ____________।	५. ____________।	६. ____________।
७. ____________।	८. ____________।	९. ____________।
१०. ____________?	११. ____________?	१२. ____________?
१३. ____________।	१४. ____________।	१५. ____________।
१६. ____________?	१७. ____________?	१८. ____________?

पुष्पाधानी	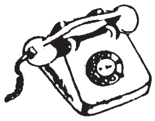 दूरवाणी	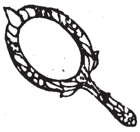 दर्पणः	पादत्राणम्
पादशोधकम्	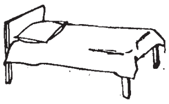 मञ्चः	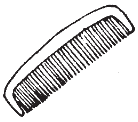 कङ्कतम्	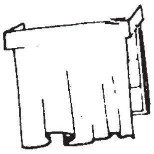 जवनिका
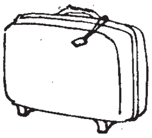 मानपेटिका	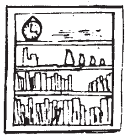 निधानिका	दण्डदीपः	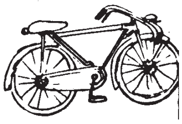 द्विचक्रिका
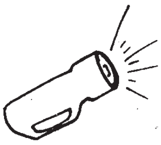 करदीपः	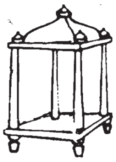 मण्डपः	भावचित्रम्	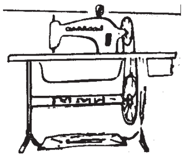 सीवनयन्त्रम्
सम्मार्जनी	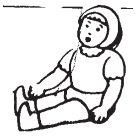 पाञ्चालिका	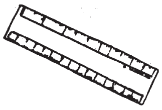 मापनदण्डः	उपनेत्रम्
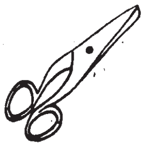 कर्तरी	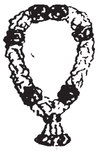 माला	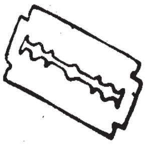 क्षुरपत्रम्	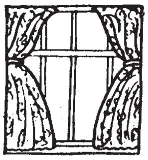 वातायनम्

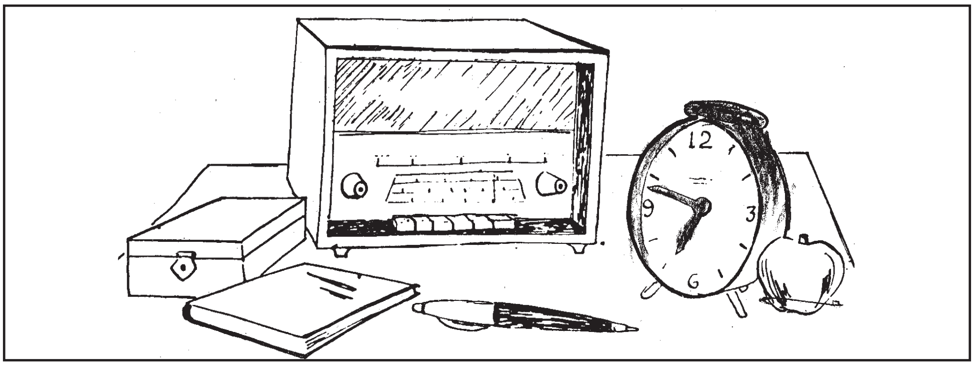

चित्रं दृष्ट्वा 'अस्ति' अथवा 'नास्ति' इति लिखतु -

पुस्तकम् अस्ति। दण्डदीपः नास्ति।

घटी ———। पुष्पं —————।

उपनेत्रम् ———। आकाशवाणी —————।

लेखनी ———। पेटिका —————।

पत्रिका ———। फलम् —————।

उदाहरणं दृष्ट्वा चित्रस्य अधः रिक्तं स्थानं पूरयतु -

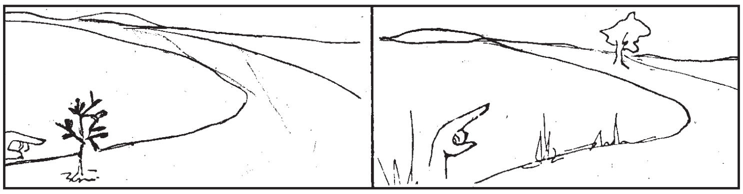

सस्यम् अत्र अस्ति। वृक्षः तत्र अस्ति।

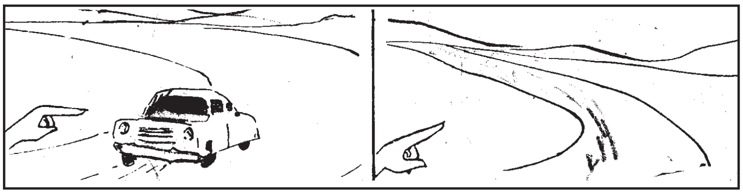

कार्यानं .... अस्ति। देवालयः .... अस्ति।

वायुः सर्वत्र अस्ति।

देवः .... अस्ति।

सर्वत्र

मम मित्रम् अन्यत्र अस्ति।

तस्य गृहम् .... अस्ति।

अन्यत्र

पुस्तकम्	अत्र	अस्ति
	तत्र	
	कुत्र	
	सर्वत्र	
गृहम्	अन्यत्र	नास्ति
	एकत्र	

एतस्य कोष्ठकस्य आधारेण वाक्यानि लिखतु -

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

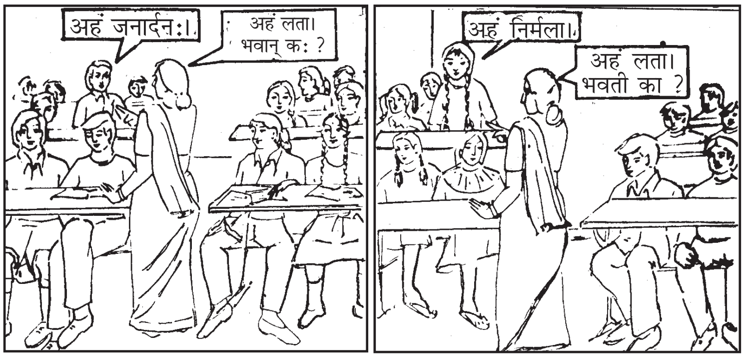
अहं जनार्दनः।
अहं लता।
भवान् कः ?
अहं निर्मला।
अहं लता।
भवती का ?

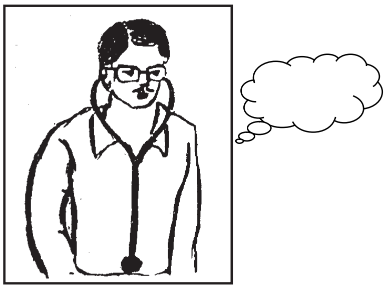

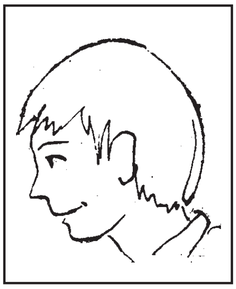

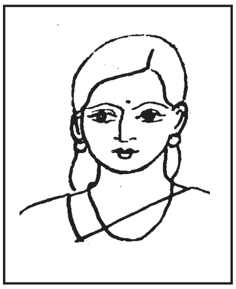

उदाहरणं दृष्ट्वा तादृशवाक्यानि लिखतु -

रामः

१. एतस्य नाम रामः। १. तस्य नाम कृष्णः।

कृष्णः

गणेशः

२. ....। २. ....।

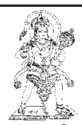
आञ्जनेयः

शिवः

३. ....। ....।

राघवेन्द्रः

रामायणम्

४. ....। ४. ....।

महाभारतम्

लक्ष्मीः

१. एतस्याः नाम लक्ष्मीः। १. तस्याः नाम सरस्वती।

सरस्वती

उमा

२. ....। २. ....।

गीता

लीला

३. ....। ३. ....।

रमा

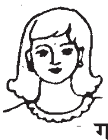
गायत्री

४. ....। ४. ....।

भारती

आवरणे विद्यमानस्य पदस्य उचितं रूपं रिक्ते स्थले लिखतु।

अ. उदा - (सरयूनदी) सरयूनद्याः तीरे अयोध्या अस्ति।

(अयोध्या) .... राजा दशरथः।

(दशरथः) .... चत्वारः पुत्राः।

(प्रथमः) .... नाम रामः।

(द्वितीयः) .... नाम भरतः।

(तृतीयः) .... (चतुर्थः) .... च नाम लक्ष्मणः शत्रुघ्नः च।

रामः (कौसल्या) .... पुत्रः।

भरतः (कैकेयी) .... पुत्रः।

(लक्ष्मणः) .... (शत्रुघ्नः) .... च माता सुमित्रा।

रामः (रावणः) ....(कुम्भकर्णः) .... च वधं कृतवान्।

आ. (मथुरा).......................... राजा अग्रसेनः।

(उग्रसेनः) .... पुत्रः कंसः।

(कंसः)............................ भगिनी देवकी।

(देवकी) .... पतिः वसुदेवः, पुत्रः कृष्णः।

कृष्णः (नन्दगोपः) .... (यशोदा)............ च पालितपुत्रः अपि।

(कुन्ती) .... पुत्रः अर्जुनः।

सः अर्जुनः (कृष्णः) .... (भगिनी) ....(सुभद्रा) ....पतिः।

(सुभद्रा) .... पुत्रः अभिमन्युः।

अभिमन्युः (उत्तरा) .... पतिः।

उत्तरा (विराटराजः) .... पुत्री।

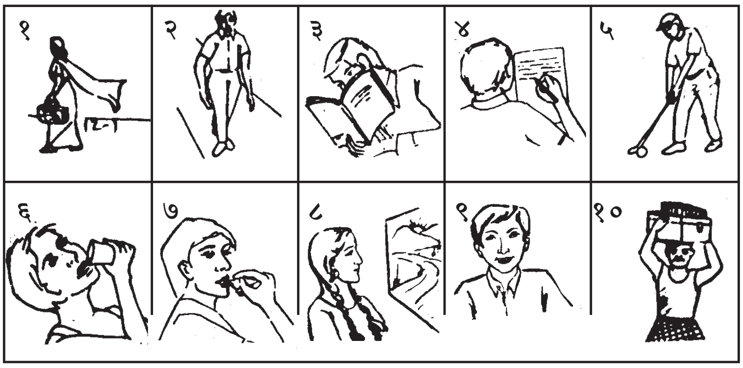

१. सा गच्छति।　　२. सः आगच्छति।　　३. सः पठति।
४. सः लिखति।　　५. सः क्रीडति।　　६. सः पिबति।
७. सः खादति।　　८. सा पश्यति।　　९. सः हसति।
१०. सः नयति।

एवमेव एषः, एषा, एतत्, सः,सा, तत्, भवान्, भवती - एतैः शब्दैः सह क्रियापदानाम् अभ्यासं करोतु। यथा - एषः गच्छति, एषा गच्छति ....।

उदहारणं दृष्ट्वा उपरितन-क्रियापदानि परिवर्तयतु -

उदा०- **गच्छति -**

१) अहं गच्छामि।	२) ....।
३) ....।	४) ....।
५) ....।	६) ....।
७) ....।	८) ....।
९) ....।	१०) ....।

एतत् सम्भाषणं पठतु -

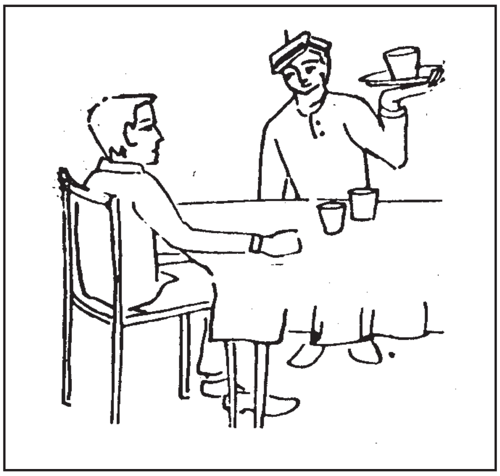

सेवकः - भोः, किम् **आवश्यकम्** ?

ग्राहकः - काफी **आश्यकम्।**

सेवकः - जलम् **आवश्यकं** वा ?

ग्राहकः - मास्तु। काफी **आवश्यकम्।**

सेवकः - स्वीकरोतु।

ग्राहकः - किञ्चित् शर्करा ......।

सेवकः - स्वीकरोतु। पुनः **आवश्यकं वा?**

ग्राहकः - पर्याप्तम्। पुनः **मास्तु।**

आवश्यकम् **मास्तु**

पर्याप्तम्

अभ्यासः-

एतत् चित्रं पश्यतु। तस्य चित्रस्य आधारेण एक सम्भाषणं लिखतु -

ग्राहिका ————————————।

विक्रेता ————————————।

ग्राहिका ————————————।

विक्रेता ————————————।

ग्राहिका ————————————।

विक्रेता ————————————।

ग्राहिका ————————————।

विक्रेता ————————————।

ग्राहिका ————————————।

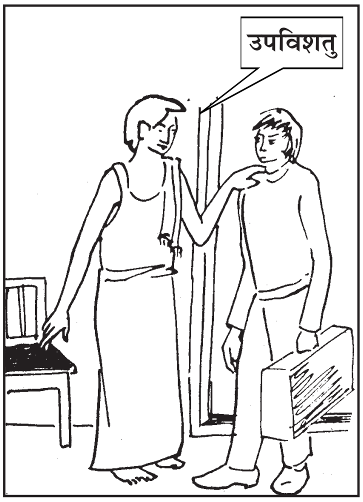

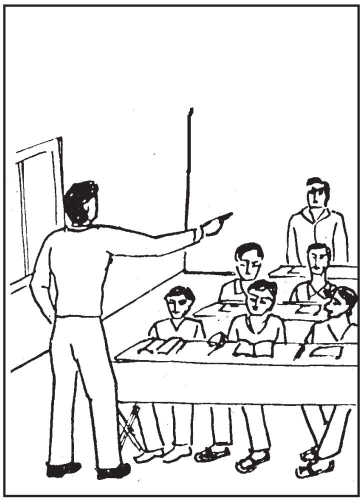

एतेषां क्रियापदानां प्रार्थनारूपाणि/आज्ञारूपाणि लिखतु –

यथा – गच्छति – गच्छतु। आगच्छति ....।

पठति ....। लिखति ....।

क्रीडति ....। पिबति ....।

खादति..। नयति ....।

हसति ....। पश्यति ....।

मिलति ....। तिष्ठति ....।

करोति ....। भवति ....।

एषः, एषा, सः, एतत्, तत्, भवान्, भवती – एतैः सह एतेषाम् उपयोगं करोतु।

यथा – एषः गच्छतु। एषा पठतु।

.... लिखतु। तत् ....।

......................................खादतु। ....।

....। ....।

....। ....।

सङ्ख्याः

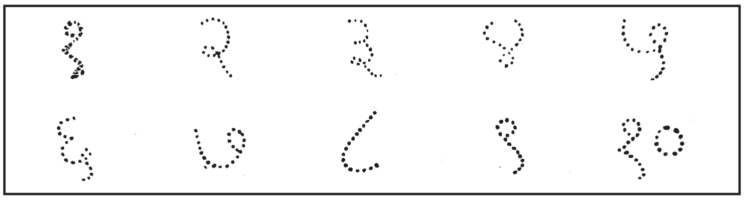

१. एकम्
२. द्वे
३. त्रीणि
४. चत्वारि
५. पञ्च
६. षट्
७. सप्त
८. अष्ट
९. नव
१०. दश

११. एकादश
१२. द्वादश
१३. त्रयोदश
१४. चतुर्दश
१५. पञ्चदश
१६. षोडश
१७. सप्तदश
१८. अष्टादश
१९. नवदश
२०. विंशतिः

२१. एकविंशतिः
२२. द्वाविंशतिः
२३. त्रयोविंशतिः
२४. चतुर्विंशतिः
२५. पञ्चविंशतिः
२६. षड्विंशति
२७. सप्तविंशतिः
२८. अष्टाविंशतिः
२९. नवविंशतिः
३०. त्रिंशत्

३१. एकत्रिंशत्
३२. द्वात्रिंशत्
३३. त्रयस्त्रिंशत्
३४. चतुस्त्रिंशत्
३५. पञ्चत्रिंशत्
३६. षट्त्रिंशत्
३७. सप्तत्रिंशत्
३८. अष्टात्रिंशत्
३९. नवत्रिंशत्
४०. चत्वारिंशत्

४१. एकचत्वारिंशत्
४२. द्विचत्वारिंशत्
४३. त्रिचत्वारिंशत्
४४. चतुश्चत्वारिंशत्
४५. पञ्चचत्वारिंशत्
४६. षट्चत्वारिंशत्
४७. सप्तचत्वारिंशत्
४८. अष्टचत्वारिंशत्
४९. नवचत्वारिंशत्
५०. पञ्चाशत्

५१. एकपञ्चाशत्
५२. द्विपञ्चाशत्
५३. त्रिपञ्चाशत्
५४. चतुष्पञ्चाशत्
५५. पञ्चपञ्चाशत्
५६. षट्पञ्चाशत्
५७. सप्तपञ्चाशत्
५८. अष्टपञ्चाशत्
४९. नवपञ्चाशत्
६०. षष्टिः

६१. एकषष्टिः	७१. एकसप्ततिः	८१. एकाशीतिः	९१. एकनवतिः
६२. द्विषष्टिः	७२. द्विसप्ततिः	८२. द्व्यशीतिः	९२. द्विनवतिः
६३. त्रिषष्टिः	७३. त्रिसप्ततिः	८३. त्र्यशीतिः	९३. त्रिनवतिः
६४. चतुःषष्टिः	७४. चतुस्सप्ततिः	८४. चतुरशीतिः	९४. चतुर्नवतिः
६५. पञ्चषष्टिः	७५. पञ्चसप्ततिः	८५. पञ्चाशीतिः	९५. पञ्चनवतिः
६६. षट्षष्टिः	७६. षट्सप्ततिः	८६. षडशीतिः	९६. षण्णवतिः
६७. सप्तषष्टिः	७७. सप्तसप्ततिः	८७. सप्ताशीतिः	९७. सप्तनवतिः
६८. अष्टषष्टिः	७८. अष्टसप्ततिः	८८. अष्टाशीतिः	९८. अष्टनवतिः
६९. नवषष्टिः	७९. नवसप्ततिः	८९. नवाशीतिः	९९. नवनवतिः
७०. सप्ततिः	८०. अशीतिः	९०. नवतिः	१००. शतम्

अधः एकं चित्रम् अस्ति। तत्र क्रमेण सङ्ख्याः योजयित्वा कः प्राणी अस्ति इति जानातु –

१२४

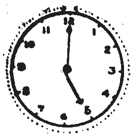

पञ्चवादनम्

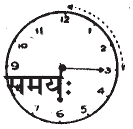

सपादषड्वादनम्

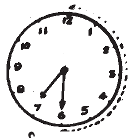

सार्धसप्तवादनम्

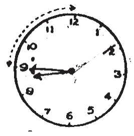

पादोन-नववादनम्

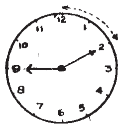

दशाधिक-नववादनम्

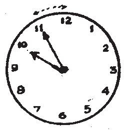

पञ्च-न्यूनदशवादनम्

समयम् अक्षरैः लिखतु -

यथा - ८.१५ सपाद-अष्टवादनम्। **१०.३५** ....

१.१० ....। **१२.४०** ....

११.२० ....। **१०.४५** ....

घट्यां समयं दर्शयतु -

यथा - **६.०५**

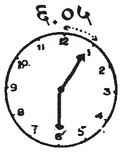

५.४५

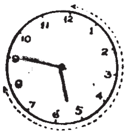

१२.२५

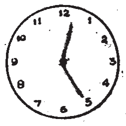

यथा - **३.५०**

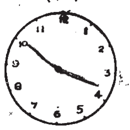

९.३०

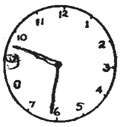

४.१०

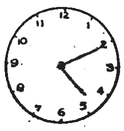

विशेषसूचना -

१.०० = एकं वादनम्	✗	एकवादनम् ✓
२.०० = द्वे वादनम्	✗	द्विवादनम् ✓
३.०० = त्रीणि वादनम्	✗	त्रिवादनम् ✓
४.०० = चत्वारि वादनम्	✗	चतुर्वादनम् ✓

पाकशालासम्बन्धीनि वस्तूनि

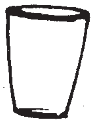 चषकः	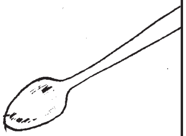 चमसः	घटः	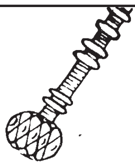 मन्थानः
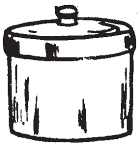 करण्डकः	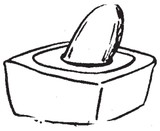 घरट्टः	पिष्टपचनम्	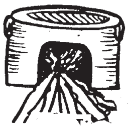 चुल्लिः
स्थालिका	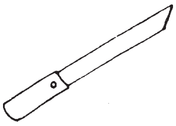 छुरिका	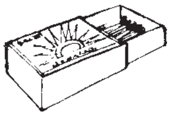 अग्निपेटिका	सिक्थवर्तिका
आधानिका	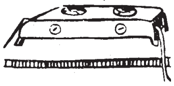 अनिलचुल्लिः	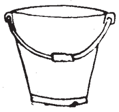 द्रोणी	पात्रम्
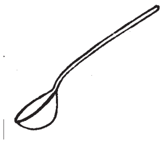 दर्वी	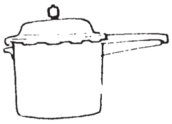 वाष्पस्थाली	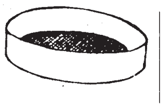 चालनी	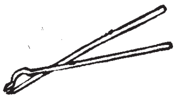 सन्दंशः
कूपी	वेल्लनी	चषकाधानी	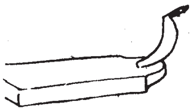 ईली

बहुवचनम्

अ) रिक्तेषु स्थलेषु बहुवचनरूपाणि लिखतु –

एकवचनम्	बहुवचनम्	एकवचनम्	बहुवचनम्
बालकः	बालकाः (पु०)	फलम्	फलानि (न.)
शिक्षकः	शिक्षकाः	वनम्	वनानि
चषकः	....	फेनकम्	....
घटः	....	गृहम्	....
चमसः	....	वस्त्रम्	....
बालिका	बालिकाः (स्त्री.)	लेखनी	लेखन्यः(स्त्री.)
छुरिका	छुरिकाः	अङ्कनी	अङ्कन्यः
स्थालिका	....	सम्मार्जनी	....
अग्निपेटिका	....	द्रोणी	....
सिक्थवर्तिका	....	कूपी	....

सः	**ते**	**एषः**	**एते**	**कः**	**के**
सा	**ताः**	**एषा**	**एताः**	**का**	**काः**
तत्	**तानि**	**एतत्**	**एतानि**	**किम्**	**कानि**

आ) उपरितनकोष्ठकस्य साहाय्येन रिक्तस्थलानि पूरयतु।

उदा –	एते	बालकाः।	एताः	द्रोण्यः।
	....	चषकाः।	....	अग्निपेटिकाः।
	....	पुस्तकानि।	....	घटाः।
	....	स्थालिकाः।	....	सम्मार्जन्यः।
	....	वाष्पस्थाल्यः ?	....	वस्त्राणि ?

इ) बहुवचनरूपाणि लिखतु -

उदा -	एषः जनः।	एते जनाः।	कः जनः ?	..................?
	एषा महिला।	....................।	सा स्थालिका	..................।
	तत् उपनेत्रम्।	....................।	सः चमसः	..................।
	किं फलम् ?	....................?	का भगिनी ?	..................?
	एतत् गृहम्	....................।	एषः सैनिकः	..................।

ई) एकवचनम्	बहुवचनम्
भवान्	भवन्तः
भवती	भवत्यः
अहम्	वयम्

भवान् बालकः		भवन्तः बालकाः	
....	बालिका	....	बालिकाः
....	युवकः	....	युवकाः
....	महिला	....	महिलाः

उ) प्रयोगपरिवर्तनं करोतु -

यथा -	१) भवान् बालकः।	अहं बालकः।
	२) भवती अध्यापिका।	....।
	३) भवन्तः शिक्षकाः।	वयं शिक्षकाः।
	४) भवत्यः विद्यार्थिन्यः।	....।

ऊ) प्रश्नान् लिखतु -

यथा -	एते छात्राः।	एते के ?
	एताः स्थालिकाः।	.... ?
	वयं सचिवाः।	.... ?
	एतानि चित्राणि।	.... ?
	ताः पत्रिकाः।	.... ?
	वयं शिक्षिकाः।	.... ?
	ते वैद्याः।	.... ?

क्रियापदानि (ब.व.)

अ) अधोरेखाङ्कितस्य केवलं वचनपरिवर्तनं करोतु -

यथा - स: विद्यालये पठति। ते विद्यालये पठन्ति।

सा गृहे वसति। ....।

एष: कार्यालये तिष्ठति। ....।

लतायां पुष्पं विकसति। ....।

भवान् क्रीडाङ्गणे क्रीडति। ....।

भवती प्रतिदिनं नृत्यति। ....।

वने सिंह: गर्जति। ....।

एषा चित्रं पश्यति। ....।

बाल: शालां गच्छति। ....।

वानर: फलं खादति। ....।

आ) बहुवचनरूपाणि लिखतु -

यथा - भवान् पठतु। भवन्त: पठन्तु।

भवती लिखतु। ....।

अम्बा गच्छतु। ....।

अनुज: क्रीडतु। ....।

बालिका नृत्यतु। ....।

एष: तिष्ठतु। ....।

इ) बहुवचनरूपाणि लिखतु -

यथा - अहं खादामि। वयं खादाम:।

अहं हसामि। ....।

अहम् इच्छामि। ....।

अहं पिबामि। ....।

विशेषाभ्यासः

करोति - कुर्वन्ति	करोमि - कुर्मः
शृणोति - शृण्वन्ति	शृणोमि - शृणुमः
ददाति - ददति	ददामि - दद्मः
जानाति - जानन्ति	जानामि - जानीमः
शक्नोति - शक्नुवन्ति	शक्नोमि - शक्नुमः

एतेषाम् उपयोगं कृत्वा वाक्यानि लिखन्तु -

१) कर्मकराः कार्यं कुर्वन्ति। २) ....।
३) ....। ४) ....।
५) ....। ६) ....।
७) ....। ८) ....।
९) ....। १०)...................................।

उदाहरणं दृष्ट्वा तादृशानि वाक्यानि लिखतु -

कति ?

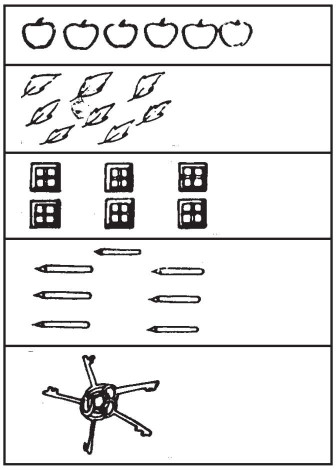

षट् फलानि सन्ति।
कति फलानि सन्ति ?
अष्ट पर्णानि सन्ति।
.... ?
षट् वातायनानि सन्ति।
.... ?
.... **अङ्कन्यः सन्ति।**
.... ?
.... **कुञ्चिकाः** ....।
.... ?

वि.सू. - कति अस्ति। ✗
कति सन्ति। ✓

अत्र प्रश्नस्य एकम् उत्तरं लिखितम् अस्ति। आवरणे विद्यमानस्य पदस्य साहाय्येन पुनः त्रीणि उत्तराणि लिखतु –

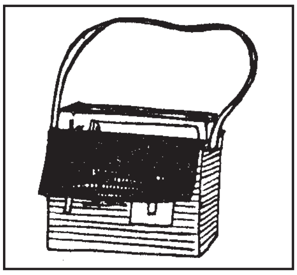

कुत्र पुस्तकम् अस्ति ?

(स्यूतः) – स्यूते पुस्तकम् अस्ति।

(ग्रन्थालयः) ....।

(आपणः) ....।

(हस्तः) ....।

कुत्र बालकः अस्ति ?

(गृहम्) – गृहे बालकः अस्ति।

(नगरम्) ....।

(चित्रमन्दिरम्) ....।

(उपाहारगृहम्) ....।

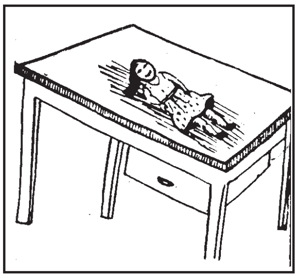

कुत्र पाञ्चालिका अस्ति ?

(उत्पीठिका) – उत्पीठिकायां पाञ्चालिका अस्ति।

(कपाटिका) ....।

(पेटिका) ....।

(निधानिका) ....।

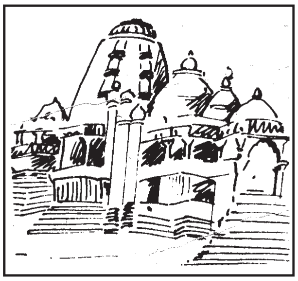

कुत्र मन्दिरम् अस्ति ?

(काशी) – काश्यां विश्वनाथमन्दिरम् अस्ति।

(उज्जयिनी) .... महाकाल ....।

(पुरी) .... जगन्नाथ ....।

(कन्याकुमारी) ....कन्याकुमारी ....।

मम	पिता	कार्यालयः	कार्यं करोति
		वित्तकोषः	
		यन्त्रागारम्	
	सहोदरः	दूरवाणीविनिमयकेन्द्रम्	
		स्वायत्तसंस्था	

एतस्य कोष्ठकस्य आधारेण १० वाक्यानि लिखतु –

यथा – १. मम पिता कार्यालये कार्यं करोति।

२. ....।

३. ....।

४. ....।

५. ....।

६. ....।

७. ....।

८. ....।

९. ....।

१०. ....।

एतं पदबन्धम् उचितपदैः पूरयतु –

यथा – चालकः अत्र अस्ति। →	लो	क	या	ने	
भवतः माता कुत्र अस्ति ? →	गृ				
नागरिकाः अत्र वसन्ति। →			रे		
अत्र कार्याणि कुर्वन्ति। →		र्या			
भवान् कुत्र पठति ? →	वि			ये	
धनम् अत्र रक्षामः। →		त्त	को		
चलनचित्रम् अत्र पश्यतु। →		त्र	मं		
मशी कुत्र अस्ति ? →		ख			

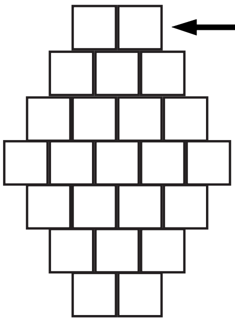

जलपूरणम् अत्रं

स्वमुखम् अत्र पश्यामः।

रामस्य कथा अत्र अस्ति।

पुस्तकस्थापनम् अत्र।

भगवतः कृष्णस्य कथाः अत्र सन्ति।

अत्र विहारं कुर्मः।

अत्र उपविशामः।

कदा-?

अ) एतेषाम् प्रश्नानाम् उत्तरं लिखतु -

यथा - भवान् कदा उत्तिष्ठति ?

अहं पञ्चवादने उत्तिष्ठामि।

भवान् कदा विद्यालयं गच्छति ?

....।

सूर्योदयः कदा भवति ?

....।

भवती कदा क्रीडति ?

....।

भवती कदा पठति ?

....।

आ) एतेषाम् उत्तराणां प्रश्नं लिखतु -

सीता सायङ्काले नृत्याभ्यासं करोति।

....।

वेङ्कटेशः षड्वादने योगासनं करोति।

....।

माता दशवादने पाकं करोति।

....।

सा प्रातःकाले पूजां करोति।

....।

प्रपरह्य ← परह्य ← ह्यः ← अद्य | श्वः | परश्वः | प्रपरश्वः

अत्र रिक्तानि स्थलानि पूरयतु -

अद्य भानुवासरः

.... शनिवासरः

.... सोमवासरः

.... शुक्रवासरः

.... मुङ्गलवासरः

....।

....।

....।

अद्य मङ्गलवासरः।

श्वः बुधवासरः।

....।

....।

प्रथमवाक्यं पठित्वा प्रश्नस्य उत्तरं लिखतु -

यथा - १. अद्य अगस्त् षोडशदिनाङ्कः।

स्वातन्त्र्यदिनोत्सवः कदा ?

स्वातन्त्र्यदिनोत्सवः ह्यः ?

२. अद्य अक्टोबर् प्रथमदिनाङ्कः।

गान्धीजयन्ती कदा ?

....।

३. अद्य जनवरी 24 दिनाङ्कः।

गणराज्योत्सवः कदा ?

....।

एतत् सम्भाषणं पठतु

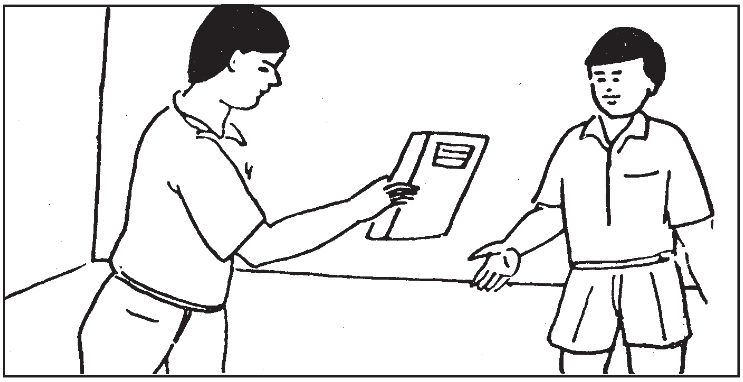

"हरि: ओम्, सुप्रभातम्!"

"नमस्ते श्रीमन्! स्वागतम्, आगच्छतु, उपविशतु।"

"धन्यवाद:।"

सर्वं कुशलं वा ?"

आम्, कुशलम्। भवान् एतत् पुस्तकं स्वीकरोतु।"

"कथम् अस्ति एतत् पुस्तकम् ?"

"समीचीनम् अस्ति। भवान् अपि पठतु।"

"अस्तु, अनन्तरं पठामि।"

"अहं गच्छामि।"

"तिष्ठतु, पानीयं स्वीकरोतु।"

"क्षम्यताम्, मास्तु।"

'किञ्चित् स्वीकरोतु।"

"अस्तु, धन्यवाद:।"

"शर्करा अधिका अस्ति किल!"

'चिन्ता मास्तु। (पिबति)। अहम् गच्छामि नमस्कार:।"

"नमस्कार:।"

हरि: ओम्, सुप्रभातम्, स्वागतम्, क्षम्यताम्, नमस्कार:, चिन्ता मास्तु

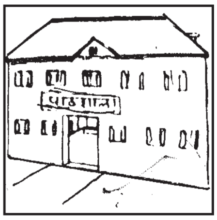

१. विद्यालयः

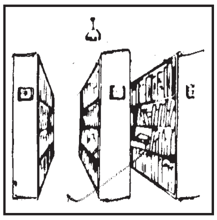

२. ग्रन्थालयः

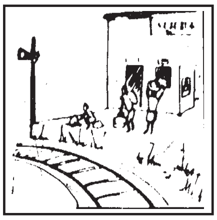

३. धूमशकटस्थानकम्

४. देवालयः

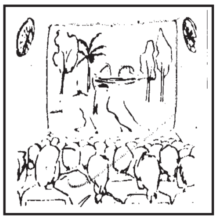

५. चित्रमन्दिरम्

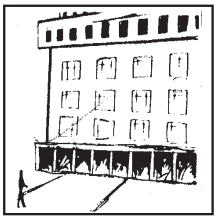

६. कार्यालयः

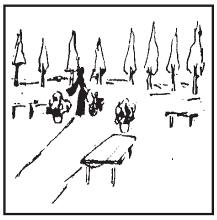

७. उद्यानम्

८. प्रदर्शिनी

९. आपणः

चित्रं दृष्ट्वा उदाहरणं दृष्ट्वा तादृशानि वाक्यानि लिखतु -

यथा - १) मम मित्रं विद्यालयं गच्छति।

२) ....।

३) ....।

४) ....।

५) ....।

६) ....।

७) ....।

८) ....।

९) ....।

अत्र एकं सम्भाषणम् अस्ति। सम्भाषणं पठतु। आवरणे विद्यमानानां शब्दानाम् उचितरूपाणि रिक्ते स्थले लिखतु –

पिता – पुत्र! (पाठः) .... पठतु।

पुत्रः – अहं (पाठः) .... पठितुं न शक्नोमि।

पिता – किमर्थम् ?

पुत्रः – अहम् (अर्थः) .... न जानामि।

पिता – किमर्थं न जानाति ?

पुत्रः – शिक्षकः (पाठन) .... न कृतवान्।

पिता – (एकः पाठः) .... अपि न पाठितवान् वा ?

पुत्रः – न, सः (विद्यालयः) .... एव न आगतवान्।

पिता – तर्हि (विद्यालयः) .... गत्वा किं प्रयोजनम् ?

अहम् (अधिकारी) .... प्रति लिखामि। सः (विद्यालयः) .... आगच्छति। (शिक्षकः) .... पृच्छति। (वर्गः) .... गच्छति। (परीक्षा) .... करोति। (प्रश्नाः) .... पृच्छति।

पुत्रः – सः (अहम्) .... अपि पृच्छति वा ?

पिता – आम्, (भवान्) .... अपि पृच्छति।

पुत्रः – (कः प्रश्नः) .... पृच्छति।

पिता – तत् अहं किं जानामि ? भवान् इदानीं (सर्वे पाठाः) ....

तम्	**ताम्**	**तत्**	**भवन्तम्**
एतम्	**एताम्**	**एतत्**	**भवतीम्**
कम्	**काम्**	**किम्**	**माम्**

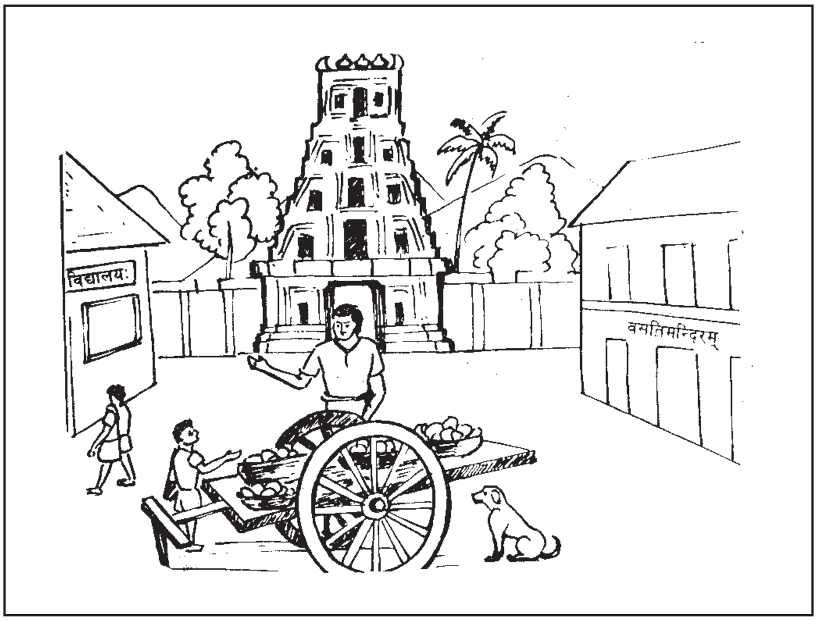

सः केशवः।

केशवस्य **पुरतः** शकटः अस्ति।

तस्य **पृष्ठतः** देवालयः अस्ति।

तस्य **दक्षिणतः** विद्यालयः अस्ति।

तस्य **वामतः** वसतिमन्दिरम् अस्ति।

देवालयस्य **उपरि** कलशः अस्ति।

शकटस्य **अधः** शुनकः अस्ति।

पुरतः	**पृष्ठतः**
वामतः	**दक्षिणतः**
उपरि	**अधः**

अ) **एतत् चित्रं पश्यतु। अनन्तरम् एतानि वाक्यानि शुद्धानि अथवा अशुद्धानि इति लिखतु -**

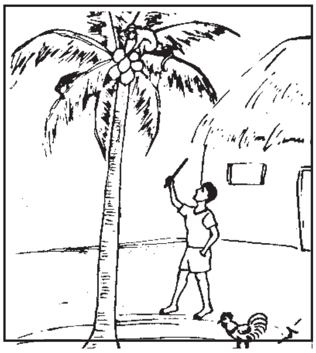

१. गृहस्य पुरत: वृक्ष: अस्ति। ✓

२. गृहस्य वामत: उद्यानम् अस्ति। ×

३. बालक: वृक्षस्य उपरि अस्ति। ....

४. वृक्षस्य अध: वृद्ध: अस्ति। ....

५. गृहस्य पृष्ठत: मार्ग: अस्ति। ....

६. बालकस्य हस्ते नालिकेर: अस्ति।.....

आ) **एतत् चित्रं दृष्ट्वा उपरि-अधः-पुरतः-पृष्ठतः-वामतः-दक्षिणतः-एतेषाम् उपयोगं कृत्वा ६ वाक्यानि लिखतु -**

१. ....।

२. ....।

३. ....।

४. ....।

५. ....।

६. ....।

इ) बालक: कुत्र अस्ति? बालक: बहि: अस्ति।

बालिका कुत्र अस्ति ? बालिका अन्त: अस्ति।

मार्जार: ....?

....।

शुनक: ....?

....।

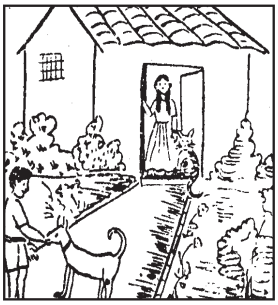

अन्तः	**बहिः**

पुत्रः – एतत् लोकयानं **कुतः** आगतम् ?

पिता – **मैसूरुतः** आगतम्।

पुत्रः – **इतः** कुत्र गच्छति ?

पिता – **इतः** मैसूरु गच्छति।

पुत्रः – **ततः** कदा आगमिष्यति ?

पिता – **ततः** श्वः आगमिष्यति।

पुत्रः – एते जनाः किं कुर्वन्ति ?

पिता – एते **इतस्ततः** सञ्चरन्ति।

इतः	**ततः**	**कुतः**
............तः	**इतस्ततः**	

विशेषसूचना –

अत्रत	✗	**इतः**	✓
तत्रतः	✗	**ततः**	✓
कुत्रतः	✗	**कुतः**	✓
उपरितः	✗	**उपरिष्टात्**	✓

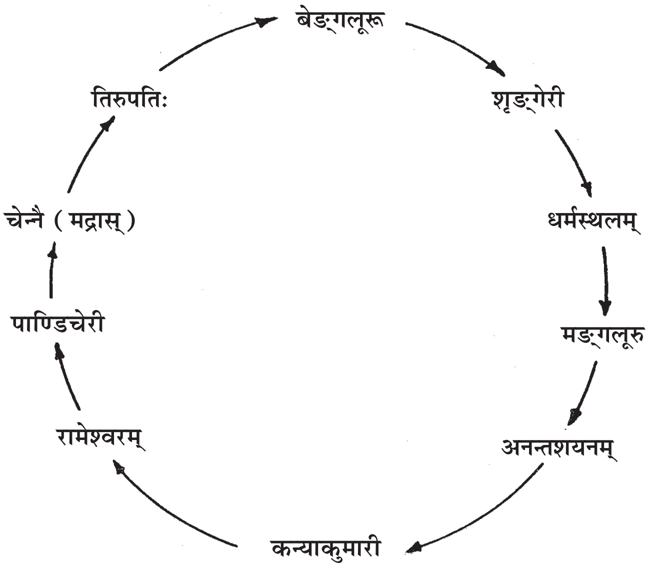

शङ्करः बेङ्गलूरुतः प्रस्थाय दक्षिणभारतप्रवासं कृतवान्। सः कुतः कुत्र गतवान् इति लिखतु –

यथा – शङ्करः बेङ्गलूरुतः शृङ्गेरीं गतवान्।

शृङ्गेरीतः धर्मस्थलं गतवान्

....।

....।

....।

....।

....।

....।

....।

.... बेङ्गलूरु आगतवान्।

शीघ्रम्	**मन्दम्**

उदा० – अश्वः **शीघ्रं** गच्छति।
कूर्मः **मन्दं** गच्छति।

उच्चैः	**शनैः**

उदा० – सिंहः उच्चैः गर्जति।
बालिका शनैः गायति।

अ) शीघ्रम्, मन्दम्, उच्चैः शनैः एतेषु उचितेन रूपेण रिक्तस्थान पूरयतु –

१) सः .... भोजनं करोति।

२) उन्मत्तः .... हसति।

३) मम माता .... कार्यं करोति।

४) भवती .... सम्भाषणं करोतु।

५) न शृणोमि, कृपया किञ्चित् .... वदतु।

६) .... प्रस्थानं करोतु, विलम्बः भवति।

७) इतोऽपि समयः अस्ति, ... भोजनं करोतु।

८) एतत् लोकयानं सर्वदा .... गच्छति।

९) अत्र शिशुः निद्रां करोति, कृपया .... वदतु।

१०) सः .... भाषणं करोति, ध्वनिवर्धकम् एव न आवश्यकम्।

कथम् ?
सम्यक् समीचीनम् उत्तमम् सुन्दरम्

एतेषां प्रश्नानाम् उत्तरं लिखतु –

यथा –	आरोग्यं कथम् अस्ति ?	आरोग्यं सम्यक् अस्ति।
	वातावरणं कथम् अस्ति ?	....।
	बालकः कथं धावति ?	....।
	एतत् वस्त्रं कथम् अस्ति ?	....।
	भीमसेनजोशी कथं गायति ?	....।
	गावस्कर् कथं क्रीडति ?	....।

एतेषाम् उत्तराणां प्रश्नान् लिखतु -

यथा - उद्यानं सुन्दरम् अस्ति। उद्यानं कथम् अस्ति ?

भोजनम् उत्तमम् अस्ति। ....?

एतत् चलनचित्रं सम्यक् नास्ति। ....?

तत् पुस्तकम् उत्तमम् अस्ति। ....?

सः सर्वं कार्यं सम्यक् करोति। ....?

रामायणं बहु विस्तृतम् अस्ति।..?

किमर्थम् ?

सः किमर्थं विद्यालयं गच्छति ?

सः पठनार्थं विद्यालयं गच्छति।

अ) अत्र शब्दद्वयं लिखितम् अस्ति। तत् उपयुज्य प्रश्नम् उत्तरं च लिखतु -

यथा - योगासनम्/ आरोग्यार्थम्

सः किमर्थं योगासनं करोति ?

सः आरोग्यार्थं योगासनं करोति।

1. ग्रन्थालयम्/पठनार्थम्

.... गच्छति।

....।

2. चिकित्सालयम्/औषधार्थम्

.... गच्छति।

....।

3. विदेशम्/प्रवासार्थम्

....गतवान्?

....।

भूतकालरूपाणि

रिक्तानि स्थलानि पूरयतु -

		पुँल्लिङ्गे		स्त्रीलिङ्गे	
		ए.व.	**ब.व.**	**ए.व.**	**ब.व.**
पठति	-	पठितवान्-	पठितवन्तः	पठितवती	पठितवत्यः
पतति	-	पतितवान्-	पतितवन्तः	पतितवती	पतितवत्यः
वदति	-	उक्त-	-----	-----	-----
पिबति	-	पीत-	-----	-----	-----
लिखति	-	लिखित-	-----	-----	-----
नयति	-	नीत-	-----	-----	-----
पश्यति	-	दृष्ट-	-----	-----	-----
पृच्छति	-	पृष्ट-	-----	-----	-----
त्यजति	-	त्यक्त-	-----	-----	-----
खादति	-	खादित-	-----	-----	-----
जानाति	-	ज्ञात-	-----	-----	-----
करोति	-	कृत-	-----	-----	-----
शृणोति	-	श्रुत-	-----	-----	-----
ददाति	-	दत्त-	-----	-----	-----
उत्तिष्ठति	-	उत्थित-	-----	-----	-----
उपविशति	-	उपविष्ट-	-----	-----	-----
स्थापयति	-	स्थापित-	-----	-----	-----
गृह्णाति	-	गृहीत-	-----	-----	-----
रोदिति	-	रुदित-	-----	-----	-----
शक्नोति	-	शक्त-	-----	-----	-----
भवति	-	अभवत्-	अभवन्	अभवत्	अभवन्

वर्तमानकालः		भूतकालः	
अस्ति	**सन्ति**	**आसीत्**	**आसन्**
अस्मि	**स्मः**	**आसम्**	**आस्म**

एतत् सम्भाषणं पठतु -

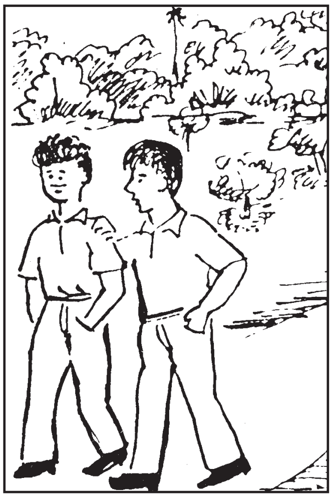

''रङ्गनाथ! ह्यः भवान् कुत्र आसीत्?''

''अहं मित्रस्य गृहे आसम्।''

''तत्र कः विशेषः आसीत् ?''

''मित्रस्य[२] जन्मदिनम् आसीत्।

''तत्र जयरामः,[३] अनन्तः[४], रामकृष्णः[५] इत्यादयः आसन् वा?''

''आम्, सर्वे अपि आसन्।''

''भवतः गृहतः के के तत्र गतवन्तः?''

'वयं सर्वे अपि गतवन्तः आस्म।''

एतस्मिन् सम्भाषणे १, २, ३, ४, ५ अत्र सुरेशः, महेशः, गोविन्दः, मोहनः, राजीवः इति शब्दपरिवर्तनं कृत्वा पुनः सम्भाषणं पठतु।

एतां कथां पठतु -

कश्चित् बालकः **अस्ति**। तस्य नाम सुधीरः। एकदा सुधीरः नगरं **गच्छति**। शिरस्त्राणि **क्रीणाति**। तेषां विक्रयणार्थं ग्रामं **गच्छति**। मार्गे अरण्यम् **अस्ति**। सुधीरः श्रान्तः **भवति**। सः वृक्षस्य अधः **उपविशति**। शिरस्त्रपेटिकां पार्श्वे **स्थापयति**। तत्र एव निद्रां **करोति**।

तत्र केचन वानराः **सन्ति**। एकः वानरः सुधीरस्य समीपम् **आगच्छति**। सः पेटिकां **पश्यति**। **उद्घाटयति**। एकं शिरस्त्रं **गृह्णाति**। शिरसि **धारयति**। पुनः वृक्षस्य उपरि **गच्छति**, **उपविशति**।

अन्ये अपि वानराः एतत् **पश्यन्ति**। ते अपि शिरस्त्रम् **इच्छन्ति**। अतः अधः **आगच्छन्ति**, शिरस्त्राणि **धारयन्ति**, वृक्षे **उपविशन्ति**।

सुधीरः जागरितः **भवति**। पुरतः **पश्यति**। एकम् अपि शिरस्त्रं **नास्ति**! सः वानरान् **पश्यति**। शिरस्त्राणि तत्र **सन्ति**। सः दण्डं **दर्शयति**। वानराः वृक्षशाखाः **दर्शयन्ति**। सुधीरः शिलाखण्डं **क्षिपति**। वानराः फलानि **क्षिपन्ति**।

सुधीर: उपायं **करोति**। वानरा: अनुकरणशीला: इति स: **जानाति**। स: स्वकीयं शिरस्त्रं भूमौ **क्षिपति**। सर्वे अपि वानरा: शिरस्त्राणि **क्षिपन्ति**। सुधीर: सर्वाणि **सङ्गृह्णाति**। शीघ्रम् अन्यत्र **गच्छति**।

कथायां स्थूलरूपेण दृश्यमानानि क्रियापदानि भूतकालेन परिवर्तयतु –

यथा –

अस्ति	**आसीत्**	**गच्छति**	**गतवान्**	....	....
क्रीणाति	**क्रीतवान्**	**भवति**	**अभवत्**	....	....
....	....	....	....	....	....
....	....	....	....	....	....
....	....	....	....	....	....
....	....	....	....	....	....
....	....	....	....	....	....

इदानीं क्रियापदानां भूतकालरूपाणि उपयुज्य कथां पुन: पठतु ।

एतत् दृष्ट्वा क: कदा कुत्र असीत् इति लिखतु –

सन्दीप:	१०-००	विद्यालय:
दिव्या	११-००	क्रीडाङ्गणम्
कृष्ण:	१२-००	गृहम्
अहम्	७-००	ग्रन्थालय:
वयम्	८-००	वित्तकोष:

यथा – १. सन्दीप: दशवादने विद्यालये आसीत्।

२. ....।

३. ....।

४. ....।

५. ....।

६. ....।

भविष्यत्कालरूपाणि

सुब्रह्मण्यः श्वः विद्यालयं न गमिष्यति। सः चिकित्सालयं गमिष्यति। तत्र वैद्यं द्रक्ष्यति। तेन सह सम्भाषणं करिष्यति। स्वस्य अनारोग्यं निवेदयिष्यति। सः श्वः न क्रीडिष्यति। गृहे उपविश्य पाठं पठिष्यति।

सुब्रह्मण्यः श्वः किं किं करिष्यति इति तत्र लिखितम् अस्ति।

भवान् श्वः किं किं करिष्यति इति अत्र लिखतु –

यथा – अहं श्वः मैसूरु गमिष्यामि। तत्र ....।

....। ....।

....। ....।

....। ....।

विशेषरूपाणि –

पिबति	पास्यति	पृच्छति	प्रक्ष्यति
ददाति	दास्यति	त्यजति	त्यक्ष्यति
जानाति	ज्ञास्यति	शक्नोति	शक्ष्यति
शृणोति	श्रोष्यति	उपविशति	उपवेक्ष्यति
लिखति	लेखिष्यति	उत्तिष्ठति	उत्थास्यति
मिलति	मेलिष्यति	गृह्णाति	ग्रहीष्यति

सम्बोधनरूपाणि

रामः, कृष्णः, गोविन्दः, गौरी, मित्रम् – इत्यादीनां सर्वेषां शब्दानां सम्बोधनरूपाणि भिन्नानि भवन्ति।

यथा –	रामः	राम!	सीता	सीते!
	कृष्णः	कृष्ण!	रमा	रमे!
	गोविन्दः	गोविन्द!	मान्या	मान्ये!
	हरिः	हरे!	गौरी	गौरि!
	गुरुः	गुरो!	भगिनी	भगिनि!
	राजा	राजन्!	लक्ष्मीः	लक्ष्मि!
	महाराजः	महाराज!	अम्बा	अम्ब!
	महोदयः	महोदय!	माता	मातः!
	पिता	पितः!		

एतस्मिन् सम्भाषणे रिक्तानि स्थलानि आवरणे दत्तानां शब्दानां सम्बोधनरूपैः पूरयतु –

यथा – १) मित्र! कुत्र गच्छति ? (मित्रम्)

२) ....! अत्र आगच्छतु। (भगिनी)

३) ....! कृपया एतत् पाठयतु (मान्या)

४) ....! कोलाहलं मा करोतु (कृष्णः)

५) ....! भवती अपि आगच्छति वा ? (लक्ष्मीः)

६) ....! आगच्छतु, आपणं गच्छामः। (गौरी)

७) ....! किञ्चित् सारं परिवेषयतु। (अम्बा)

८) ....! भवती किमर्थं किमपि न वदति ? (राधा)

९) ....! दूरे उपविश्य दूरदर्शनं पश्यतु। (लता)

१०) ....! किमर्थं रोदिति भवती ? (नलिनी)

यदि - तर्हि

अत्र वाक्यद्वयं लिखितम् अस्ति। 'यदि - तर्हि' इति योजयित्वा एकं वाक्यं कृत्वा लिखतु -

यथा - १) विद्युत् अस्ति। दीपः ज्वलति।

यदि विद्युत् अस्ति तर्हि दीपः ज्वलति।

२) स्नानं न करोति। शरीरं मलिनं भवति।

....।

३) कार्यालयस्य विरामः अस्ति। चलनचित्रं पश्यामि।

....।

४) आत्मविश्वासः अस्ति। सर्वं सुलभं भवति।

....।

५) सर्वे सत्कार्यं कुर्वन्ति। देशस्य उन्नतिः भवति।

....।

६) मूल्यं न्यूनम् अस्ति। फलानि क्रीणामि।

....।

७) भवती विपणिं गच्छति। अहमपि आगच्छामि।

....।

८) भवान् न पठति। परीक्षायाम् उत्तीर्णः न भवति।

....।

९) छात्राः न सन्ति। कथं पाठं करोमि ?

....।

१०) लोकयानं वेगेन न गच्छति। समये तत्र न प्राप्नुमः।

....।

च - एव - इति - अपि

एतत् सम्भाषणं पठतु –

"भोः मित्र! कुत्र गच्छति भवान् ?"

"प्रवासार्थं गच्छामि।"

"के के गच्छन्ति ?"

"अहं, श्रीनिधिः, भास्करः, विमला च गच्छामः। मेखला **अपि** आगच्छामि **इति** उक्तवती। सा आगच्छति वा न वा **इति** न जानामि।"

"सा न आगच्छति **एव**।"

"भवान् कथं जानाति ?"

"तस्याः गृहे **कोऽपि** कार्यक्रमः अस्ति। अतः सा प्रवासार्थम् आगन्तुं न शक्नोति।"

"एवं वा ? कः कार्यक्रमः ?"

"तस्याः भ्रातुः जन्मदिनम्।"

"तर्हि सा न आगच्छति **एव**। वयं गच्छामः।"

एतेषाम् उपयोगं कृत्वा एकं सम्भाषणं लिखतु –

....

....

....

....

....

....

....

....

..........तः .... पर्यन्तम्

* अत्र नारायणस्य दिनचर्या लिखिता अस्ति तत् दृष्ट्वा वाक्यानि लिखतु –

६.०० – ७.००	योगासनम्	५.०० – ६.००	क्रीडा
७.१५ – ८.१५	गृहपाठः	६.३० – ७.३०	अध्ययनम्
१०.०० – ५.००	विद्यालयः	१०.०० – ५.००	निद्रा

१. नारायण ६.०० तः ७.०० पर्यन्तं योगासनं करोति।

२. नारायणः .... गृहपाठं लिखति।

३. .... विद्यालये पठति।

४. .... क्रीडति।

५. .... अध्ययनं करोति।

६. .... निद्रां करोति।

* अत्र कर्णाटकमुख्यमन्त्रिणः कार्यक्रमस्य विवरणम् अस्ति। तत् दृष्ट्वा सः कदा कुत्र तिष्ठति इति लिखतु –

जनवरी –		
	१ – ७	बेङ्गलूरु
	८ – १३	मैसूरु
	१४ – १७	धारवाड
	१८ – २०	गुल्बर्ग
	२१ – २४	कोलार
	२५ – ३०	चेन्नै (मद्रास्)

१. जनवरी १ तः ७ पर्यन्तं मुख्यमन्त्री बेङ्गलूरुनगरे तिष्ठति।

२. .... मैसूरुनगरे तिष्ठति।

३. ....।

४. ....।

५. ....।

६. ....।

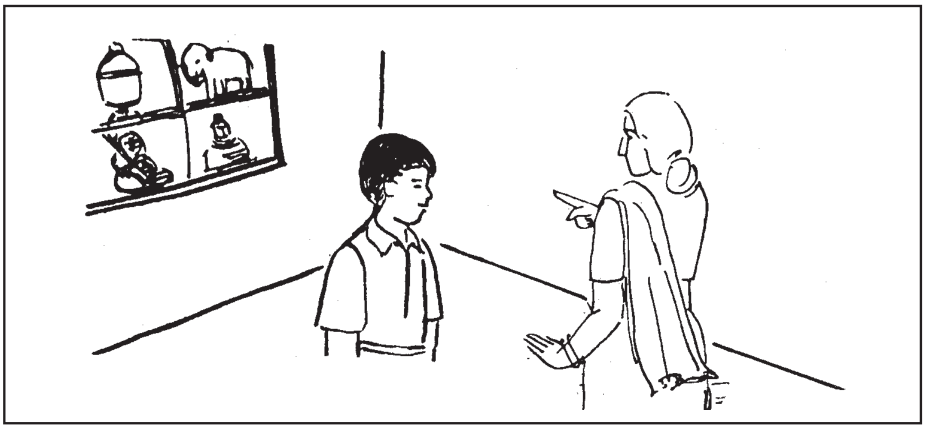

माला - गोपाल! भवतः परीक्षा समीपम् आगता अस्ति। अद्य आरभ्य प्रतिदिनं पठतु।

गोपालः - अद्य अहं मित्रस्य[१] गृहं गच्छामि। श्वः आरभ्य पठिष्यामि भगिनि!

माला - भवतु। गोपाल! विद्यालये योगासनकक्ष्या[२] कदा आरभ्य भविष्यति ?

गोपालः - परश्वः आरभ्य भविष्यति।

माला - परश्वः मम अवकाशः न भविष्यति। प्रपरश्वः आरभ्य अहमपि योगासनकक्ष्याम्[३] आगमिष्यामि।

गोपालः - भगिनि! मातुलस्य[४] पत्रम् आगतं वा ?

माला - नैव भोः। अहं परह्यः आरभ्य तस्य प्रतीक्षां कृतवती। परन्तु न आगतम् एव।

एतस्मिन् सम्भाषणे १,२,३,४ स्थाने रमेशस्य, सङ्गीतकक्ष्या, सङ्गीतकक्ष्याम्, पितृव्यस्ये - इति परिवर्तनं कृत्वा सम्भाषणं पुनः लिखतु -

माला - ....।

गोपालः - ....।

माला - ....।

गोपालः - ....।

माला - ....।

गोपालः - ....।

एकम् - द्वे - त्रीणि - चत्वारि इत्येतासां लिङ्गभेदः अस्ति।
तदनन्तरं लिङ्गभेदः नास्ति।

एकम्

एकः बालकः
एका बालिका
एकं फलम्

द्वे

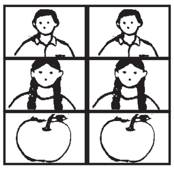

बालकद्वयम्
बालिकाद्वयम्
फलद्वयम्

त्रीणि

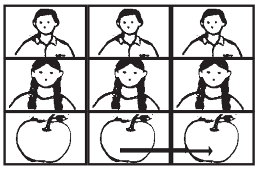

त्रयः बालकाः
तिस्रः बालिकाः
त्रीणि फलानि

चत्वारि

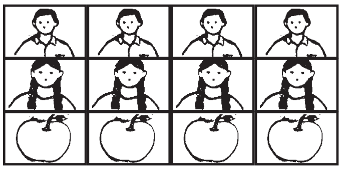

चत्वारः बालकाः
चतस्रः बालिकाः
चत्वारि फलानि

पञ्च

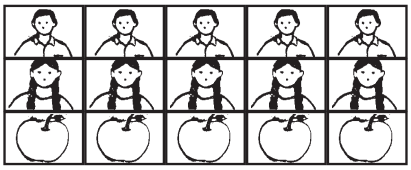

पञ्च बालकाः
पञ्च बालिकाः
पञ्च फलानि

कति सन्ति इति लिखतु -

(युतकम्) ....

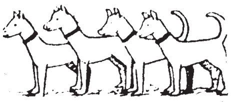

(शुनकः) ....

(पिपीलिका) ....

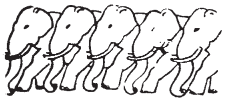

(गजः) ....

(सिंहः) ....

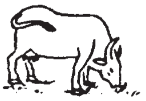

(धेनुः) ....

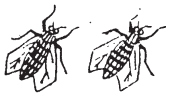

(मक्षिका) ....

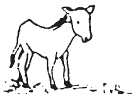

(गर्दभः) ....

(व्याघ्रः) ....

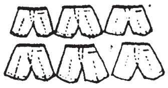

(अर्धोरुकम्) ....

(माला) ....

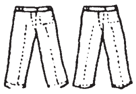

(ऊरुकम्) ....

(पाञ्चालिका)....................

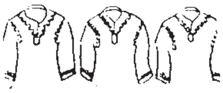

(करांशुकम्) ....

(गृहगोधिका) ....

(चोलः) ....

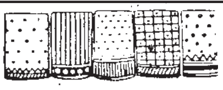

(शाटिका) ....

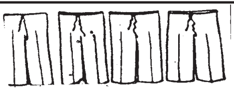

(पादांशुकम्) ....

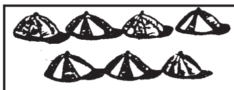

(शिरस्त्रम्) ....

(वानरः) ....

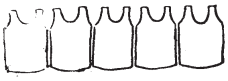

(अन्तर्युतकम्) ....

चित्राणां साहाय्येन रिक्तस्थलानि पूरयतु - यथा -

	हस्तः	सः हस्तेन कार्यं करोति।
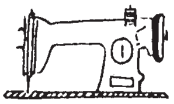	सीवनयन्त्रम्	सा .... वस्त्रं सीवयति।
	लोकयानम्	जनाः .... प्रयाणं कुर्वन्ति।
	स्यूतः	एषः .... वस्तूनि आनयति।
	द्विचक्रिका	भारती .... विद्यालयं गच्छति।
	कुञ्चिका	एषा .... तालम् उद्घाटयति।
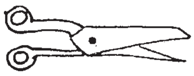	कर्तरी	सौचिकः .... वस्त्रं कर्तयति।
	दूरवाणी	आपणिकः .... सम्भाषणं करोति।
	अङ्कनी	बालिका .... चित्रं लिखति।

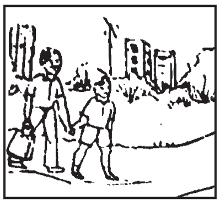

सह

स: **पुत्रेण सह** आपणं गच्छति।
सा **सख्या सह** विद्यालयं गच्छति।

उदाहरणं दृष्ट्वा तादृशवाक्यानि लिखतु -

१. रामः/**रावणः** .... युद्धं कृतवान्।

राम: रावणेन सह युद्धं कृतवान्

२. लक्ष्मणः/**रामः** .... वनं गतवान्।

....।

३. गोपालः/**माधवः** .... अभ्यासं करोति।

....।

४. अहं/**मित्रम्** .... नाटकं पश्यामि।

....।

५. एषा/**सीता** .... तिष्ठति।

....।

६. सुरेशः/**भगिनी** .... सम्भाषणं करोति।

....।

७. माता/**पुत्री** .... कार्यं करोति।

....।

८. अध्यापक: / **छात्राः** .... प्रवासार्थं गतवान्।

....।

९. लता/**सख्यः** .... क्रीडति।

....।

छात्रेण - छात्रै:	मित्रेण - मित्रै:
बालिकया - बालिकाभि:	सख्या - सखीभि:

एतेषु वाक्येषु पदानि अव्यवस्थितानि सन्ति। तानि व्यवस्थितानि लिखतु -

यथा - 1. करोति सह दिनेशः मित्रैः प्रतिदिनं अभ्यासं।

दिनेशः प्रतिदिनं मित्रैः सह अभ्यासं करोति।

2. आगतवान् सह कः भवता ?

....।

3. कलहं सः सह करोति सर्वैः।

....।

4. आगच्छामि वा अहम् अपि सह भवत्या ?

....।

5. युद्धं सैनिकः सह करोति शत्रुभिः।

....।

6. करोति वैद्यः सह रोगिभिः सम्भाषणं।

....।

7. ललिता सह कृतवती चर्चां अध्यापिकाभिः।

....।

विना

उदाहरणं दृष्ट्वा अन्यवाक्यानि लिखतु -

जलेन विना मीनः न जीवति।

.... जीवनं कठिनम्।

.... वाहनं न चलति।

.... अहं विद्यालयं न गच्छामि।

....।

....।

विशेषसूचना - जलं विना मीनः न जीवति इत्येतादृशः प्रयोगः अपि शुद्धः एव।

अद्यतन - श्वस्तन - ह्यस्तन

अ) एतत् सम्भाषणं पठतु -

"अद्य परीक्षा आसीत् वा ?"
"आम्, आसीत्।"
"**अद्यतन**प्रश्नपत्रिका कथम् आसीत् ?"
"**अद्यतन**प्रश्नपत्रिका सरला आसीत्।
ह्यस्तनपत्रिका तु कठिना आसीत्"
"**श्वस्तन**परीक्षार्थम् अभ्यासं कृतवान् वा ?"
"आम्, किञ्चित् कृतवान्।"

आ) एतत् सम्भाषणं चिन्तयित्वा लिखतु -

"अद्यतनपत्रिकां पठितवान् वा ?"
"न, कः विशेषः अस्ति ?"

"..।"
"..।"
"..।"
"..।"

गत- आगामि

गत	मासे दिने सप्ताहे वर्षे	निर्वाचनम् आसीत्। ....। मम गृहे अतिथिः आसीत्। ....।
आगामि	वर्षे मासे सप्ताहे पर्वदिने	....। मम मित्रम् आगमिष्यति। ....। ....।

कोष्ठकस्य साहाय्येन वाक्यानि लिखतु -

यथा - १. गतमासे निर्वाचनम् आसीत्।

२. आगामिवर्षे मम मित्रम् आगमिष्यति।

३. ....।

४. ....।

५. ....।

६. ....।

७. ....।

८. ....।

यावत् - तावत्

एतानि वाक्यानि पूर्णानि करोतु -

उदा - **नद्यां यावत्** जलम् अस्ति **तावत्** सरोवरे नास्ति।

१. कर्णाटकं **यावत्** विशालं, केरलं **तावत्** विशालं नास्ति।

२. एषा **यावत्** कार्यं करोति ....।

३. भीमस्य **यावत्** धैर्यम् अस्ति ....।

४. सः **यावत्** वदति ....।

५. मम भगिनी **यावत्** पठति ....।

६. अहं मधुरं **यावत्** इच्छामि ....।

७. सुधा **यावत्** क्रीडति ....।

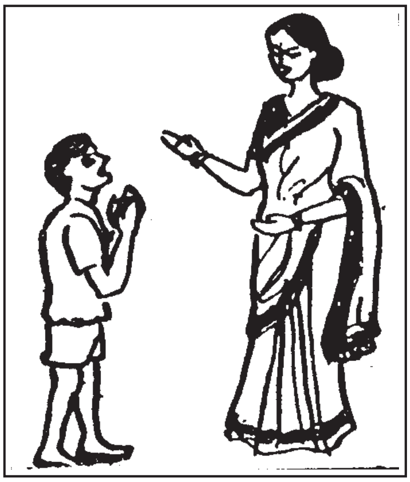

स्म

सुन्दरेशः बन्धुगृहं गत्वा आगतवान्।
तत्र कः कः किं करोति स्म
इति सः मातरं वदति –

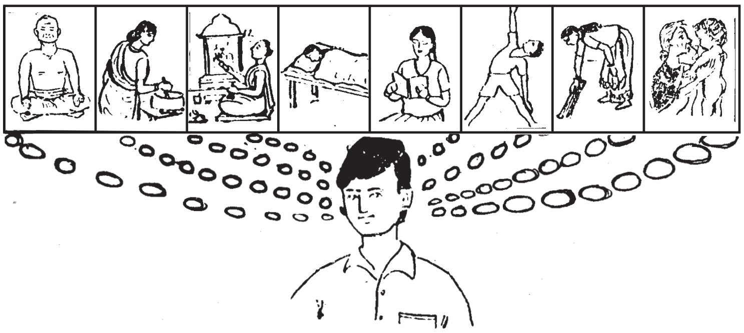

१) मातुलानी पाकं करोति स्म।

२) मातुलः ....।

३) रमा ....।

४) सुधा ....।

५) रमेशः ....।

६) लीला ....।

७) मातामहः ....।

८) मातामही ....।

क्त्वा

१) **सः शालां गच्छति, पाठं पठति।**

सः शालां गत्वा पाठं पठति।

२) ते कार्यं कुर्वन्ति, श्रान्ताः भवन्ति।

....।

३) शिशुः क्रीडाङ्गणे पतति, रोदनं करोति।

....।

४) अहं फलं खादितवान्, जलं पीतवान्।

....।

५) किञ्चित् पानीयं पिबतु, अनन्तरं गच्छतु।

....।

६) सा पत्रं लिखितवती, प्रेषितवती।

....।

७) भवन्तः वार्तां शृण्वन्ति। विषयं जानन्ति।

....।

८) वयं नाटकं पश्यामः। गृहम् आगच्छामः।

....।

९) ताः बालिकाः विषयं स्मरन्ति, सम्यक् लिखन्ति।

....।

विशेषरूपाणि -

ददाति - दत्त्वा	**अस्ति - भूत्वा**	**पृच्छति - पृष्ट्वा**
गृह्णाति - गृहीत्वा	**रोदिति - रुदित्वा**	**उपविशति - उपविश्य**
प्रक्षालयति - प्रक्षाल्य	**उत्तिष्ठति - उत्थाय**	**आनयति - आनीय**
आगच्छति - आगत्य	**स्वीकरोति - स्वीकृत्य**	**आह्वयति - आहूय**

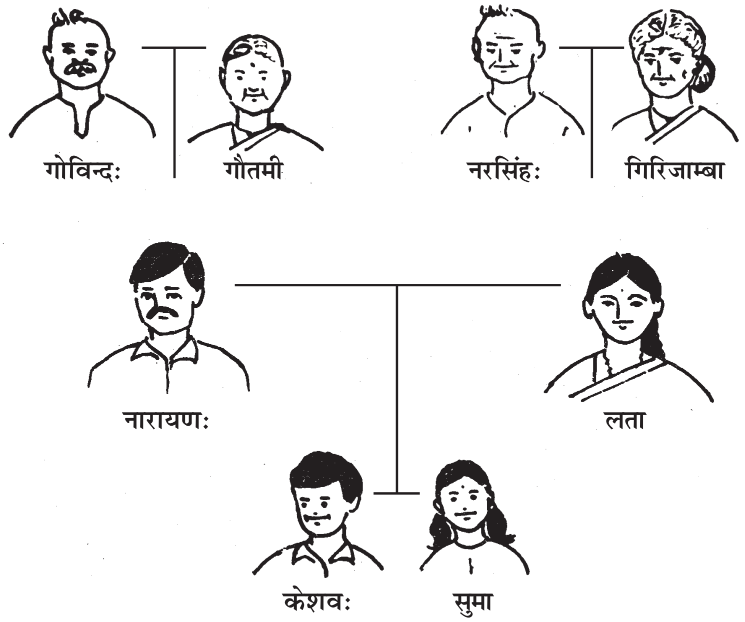

अ) नारायणः गोविन्दस्य गौतम्याः च पुत्रः।

लता नरसिंहस्य गिरिजाम्बायाः च पुत्री। (दुहिता)

नारायणः केशवस्य सुमायाः च पिता।

लता केशवस्य सुमायाः च माता।

केशवः गोविन्दस्य गौतम्याः च पौत्रः।

सुमा गोविन्दस्य गौतम्याः च पौत्री।

केशवः नरसिंहस्य गिरिजाम्बायाः च दौहित्रः।

सुमा नरसिंहस्य गिरिजाम्बायाः च दौहित्री।

गोविन्दः केशवस्य सुमायाः च पितामहः।

गौतमी केशवस्य सुमायाः च पितामही।

नरसिंहः केशवस्य सुमायाः च मातामहः।

गिरिजाम्बा केशवस्य सुमायाः च मातामही।

नारायणः नरसिंहस्य गिरिजाम्बायाः च जामाता। (पुत्र्याः पतिः)

लता गोविन्दस्य गौतम्याः च स्नुषा। (पुत्रस्य पत्नी)

गोविन्दः लतायाः श्वशुरः। गौतमी लतायाः श्वश्रूः।

नरसिंहः नारायणस्य श्वशुरः। गिरिजाम्बा नारायणस्य श्वश्रूः।

आ) एतानि वाक्यानि पठतु -

उमानाथः वित्तकोषे अधिकारी। तस्य पिता वीरभद्रः, माता इन्दिरा। उमानाथः शालिनीं परिणीतवान्। शालिन्याः पिता जगदीशः माता पुष्पा। उमानाथस्य पुत्री सुधा, पुत्रः प्रभाकरः।

रिक्तस्थलानि उचितैः शब्दैः पूरयतु -

१. उमानाथः वीरभद्रस्य ....।

२. उमानाथः प्रभाकरस्य ....।

३. प्रभाकरः वीरभद्रस्य ....।

४. .... पितामहः।

५. .... दौहित्रः।

६. .... मातामहः।

अन्ये केचन बन्धुवाचकाः शब्दाः -

मातुलः - मातुः भ्राता
मातुलानी - मातुलस्य पत्नी
भागिनेयः - भगिन्याः पुत्रः
भागिनेयी - भगिन्याः पुत्री
पितृव्यः - पितुः भ्राता
पितृभगिनी - पितुः भगिनी
श्यालः - पत्न्याः भ्राता
देवरः - पत्युः भ्राता
आवुत्तः - भगिन्याः पतिः

रुचिवाचकाः शब्दाः

	लवणम्	लवणस्य रुचिः लवणः।
	जम्बीरम्	जम्बीरस्य रुचिः आम्लः।
	चाकलेहः	चाकलेहस्य रुचिः मधुरः।
	मरीचिका	मरीचिकायाः रुचिः कटुः।
	कारवेल्लम्	कारवेल्लस्य रुचिः तिक्तः।
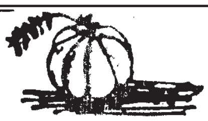	आमलकम्	आमलकस्य रुचिः कषायः।

एतानि वाक्यानि पठतु। अशुद्धानि वाक्यानि शुद्धानि करोतु -

यथा - गुडस्य रुचिः कटुः।

न, गुडस्य रुचिः मधुरः।

१. मरीचिकायाः रुचिः मधुरः। - -

....।

२. आम्रफलस्य रुचिः तिक्तः। - -

....।

३. अवलेहस्य रुचिः मधुरः। - -

....।

४. तिन्तिण्याः रुचिः कटुः। - -

....।

*** एतत् सम्भाषणं पठतु -**

पुत्रः - अम्ब! किम्, अद्य क्वथितं बहु **कटु** अस्ति।

माता - तर्हि, क्वथितं मा स्वीकरोतु। तक्रं परिवेषयामि।

पुत्रः - तक्रं बहु **आम्लम्** अस्ति अम्ब!

माता - भवान् तु केवलं **मधुरम्** इच्छति। एतत् मोदकं खादतु। बहु **मधुरम्** अस्ति।

पुत्रः - सत्यम्, अम्ब! एतत् **मधुरम्** अस्ति।

माता - कारवेल्लस्य व्यञ्जनम् अस्ति। किञ्चित् परिवेषयामि वा ?

पुत्रः - मास्तु अम्ब, कारवेल्लं **तिक्तं** भवति। अहं **तिक्तं** न इच्छामि। किञ्चित् **लवणं** परिवेषयतु।

माता - स्वीकरोतु। आमलकस्य अवलेहं किञ्चित् परिवेषयामि वा ?

पुत्रः - अस्तु, परिवेषयतु। अम्ब, आमलकस्य रुचिः **कषायः** अस्ति।

माता - तर्हि जम्बीरस्य अवलेहं स्वकरोतु।

पुत्रः - स तु **आम्लः** अस्ति, अम्ब।

माता - भवान् तु **मधुरम्** एकमेव इच्छति। परन्तु शरीरस्य वर्धनार्थं सर्वविधाः रुचयः अपि आवश्यिकाः एव।

*** एतेषाम् उत्तरं लिखतु -**

१. क्वथितं कथम् अस्ति ? ....।

२. तक्रं कथम् अस्ति ? ....।

३. किं तिक्तं भवति ? ....।

४. आमलकस्य रुचिः का ?..।

५. भवान् किम् इच्छति ? ....।

६. गुडस्य रुचिः का ? ....।

यदा - तदा

१. **<u>यदा</u>** अहं तत्र गतवान्, **<u>तदा</u>** सः पठति स्म।

२. **<u>यदा</u>** भवान् बेङ्गलूरु आगमिष्यति, **<u>तदा</u>** मम गृहे एव वासं करोतु।

३. अहं सज्जः भवामि। **<u>यदा</u>** भवान् आगच्छति, **<u>तदा</u>** गच्छामः।

४. **<u>यदा</u>** वयं काश्मीरं गतवन्तः, **<u>तदा</u>** तत्र बहु शैत्यम् आसीत्।

५. **<u>यदा</u>** अहं भवतः गृहम् आगतवान्, **<u>तदा</u>** भवान् कुत्र गतवान् आसीत् ?

६. **<u>यदा</u>** अहं विद्यार्थिनी आसम्, **<u>तदा</u>** संस्कृतं पठितवती।

*** एतादृशनि पञ्चवाक्यानि लिखतु -**

१. ....।

२. ....।

३. ....।

४. ....।

५. ....।

यथा - तथा

उदाहरणं दृष्ट्वा अनन्तरवाक्येषु रिक्तानि स्थलानि उचितैः शब्दैः पूरयतु -

उदा - **<u>यथा</u>** गावस्कर् क्रीडति **<u>तथा</u>** अहं न क्रीडामि।

<u>यथा</u> भीमसेनजोशी गायति **<u>तथा</u>** अन्यः न गायति।

.... कालिदासः काव्यं लिखितवान् ....।

...............................रविवर्मा चित्रं ....।

.... मम मित्रं गायति ....।

.... भवान् पाठयति ....।

...........................सः उपन्यासं करोति ....।

.... मम अध्यापकः संस्कृतं जानाति ....।

विरुद्धार्थकाः शब्दाः

उन्नत - वामन	दीर्घ - ह्रस्व
पुरातन - नूतन	स्थूल - कृश
बृहत् - लघु	अधिकम् - किञ्चित्

उपरि केचन विरुद्धार्थकाः शब्दाः सन्ति। अधस्तनवक्येषु स्थितानि रिक्तस्थलानि उचितैः विरुद्धार्थकशब्दैः पूरयतु -

नालिकेरवृक्षः .... अस्ति।

जम्बीरवृक्षः .... अस्ति।

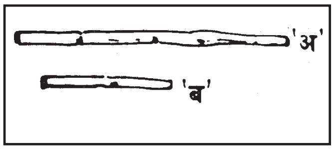

'अ' दण्डः .... अस्ति।

'ब' दण्डः .... अस्ति।

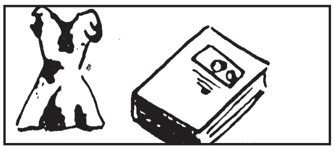

युतकं .... अस्ति।

पुस्तकं .... अस्ति।

गोविन्दः .... बालकः।

समीरः .... बालकः।

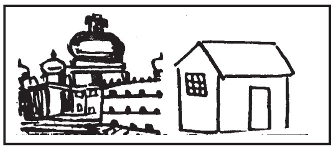

विधानसौधं .... भवनम्।

सन्दीपस्य गृहं .... गृहम्।

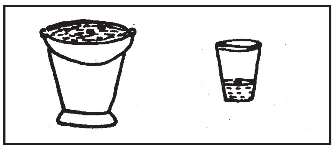

द्रोण्यां .... जलम् अस्ति।

चषके .... क्षीरम् अस्ति।

विशेषसूचना -

स्थूल - बालकः स्थूलः बालिका स्थूला पुस्तकं स्थूलम्	नूतन - ग्रन्थः नूतनः लेखनी नूतना युतकं नूतनम्

अपेक्षया

आवरणे विद्यमानस्य पदस्य साहाय्येन वाक्यानि लिखतु -

उदा - विजयस्य अपेक्षया विनयः उन्नतः। (विजयः)

१. .... समीरः चतुरः। (मधुसूदनः)

२. .... रामायणं बृहत् काव्यम्। (रघुवंश)

३. मम .... भवतः गृहं विशालम्। (गृहम्)

४. बेङ्गलूरू .... मैसूरुनगरं सुन्दरम् (नगरम्)

५. .... भाषणं सुलभम्। (लेखनम्।)

६. .... अपर्णा कृशा। (उमा)

यत्र - तत्र

अ) एतेषां पदानां साहाय्येन अन्यानि वाक्यानि लिखतु -

यथा - शर्करा - पिपीलिकाः यत्र शर्करा तत्र पिपीलिकाः भवन्ति।

दीपः - प्रकाशः ....।

क्रीडा - बालकाः ....।

विदूषकः -विनोदः ....।

आपणः - ग्राहकः ....।

आ) द्वितीयं वाक्यं पठित्वा तत्सम्बद्धं प्रथमं वाक्यं लिखतु -

यथा - यत्र भवान् गच्छति तत्र अहमपि आगच्छामि।

१. .... भवान् अपि क्रीडतु।

२. ....भवती मा गच्छतु।

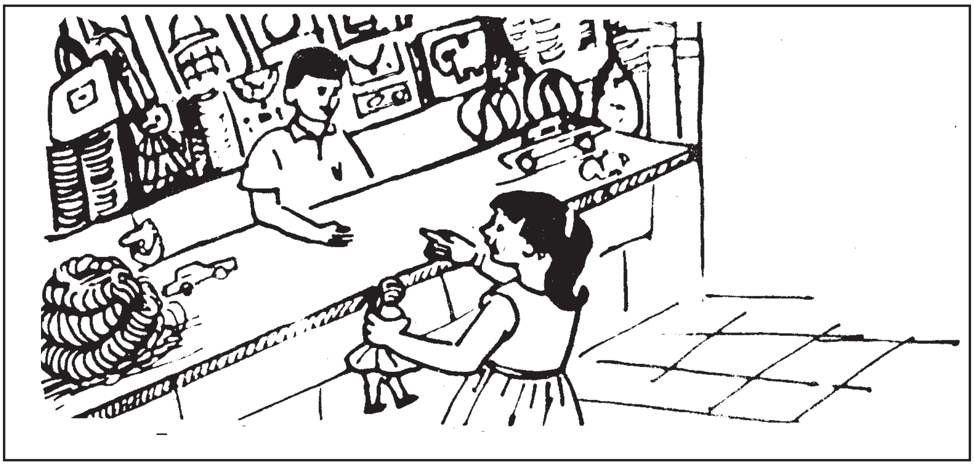

आपणिकः – भवती किम् इच्छति।

रमा – अहं पाञ्चालिकाम् इच्छामि।

आपणिकः – कीदृशपाञ्चालिकाम् इच्छति ?

रमा – पश्यतु, ईदृशपाञ्चालिकाम्ः इच्छामि। अस्ति वा ?

आपणिकः – अस्ति, परन्तु तादृशपाञ्चालिकायाः मूल्यं २० रूप्यकाणि।

रमा – दर्शयतु भोः! (आपणिकः दर्शयति)

किं भोः! मम सखी अपि ह्यः ईदृशपाञ्चालिकाम् एव क्रीतवती।

तस्याः मूल्यं तु १० रूप्यकाणि एव।

आपणिकः – प्रायः सा पाञ्चालिका ईदृशपाञ्चालिका न स्यात्।

रमा – ईदृशपाञ्चालिका एव भोः, अहं सम्यक् जानामि।

आपणिकः – तर्हि पञ्चदश रूप्यकाणि ददातु। नयतु।

रमा – न........। न........। पञ्चदश रूप्यकाणि अधिकानि। अहं तु दश रूप्यकाणि ददामि।

आपणिकः – भवतु, पाञ्चालिकां स्वीकरोतु।

विशेषसूचना –

ईदृश –	**ईदृशः स्यूतः।** **ईदृशी घटी।** **ईदृशं पुस्तकम्।**

पूर्वतनसम्भाषणे 'पाञ्चालिका' शब्दस्य स्थाने 'लेखनी' इति शब्दं योजयित्वा सम्भाषणं पुनः लिखतु -

यथा - आपणिकः - भवती किम् इच्छति ?

रमा - अहं **लेखनीम्** इच्छामि।

आपणिकः - ....।

रमा - ....।

आपणिकः - ....।

रमा - ....।

आपणिकः ....।

रमा - ....।

तुमुन्

*** आवरणे विद्यमानस्य क्रियापदस्य उचितं रूपम् उदाहरणवाक्ये इव लिखतु -**

उदा - १. रमेशः **क्रीडितुं** (क्रीडति) क्रीडाङ्गणं गच्छति।

२. उमेशः वस्तूनि .... (आनयति) आपणं गतवान्।

३. अहं .... (लिखति) लेखनीम् आनीतवती।

४. जनाः नाटकं .... (पश्यति) इच्छन्ति।

५. सः अस्वस्थः। अतः कार्यं .... (करोति) न शक्नोति।

६. सङ्गीतं .... (शृणोति) भवान् कुत्र गच्छति।

७. जलं .... (पिबति) चषकः आवश्यकः।

उपविशति - उपवेष्टुम्	**उत्तिष्ठति - उत्थातुम्**
अस्ति/भवति - भवितुम्	**क्रीणाति - क्रेतुम्**
गृह्णाति - ग्रहीतुम्	**पिबति - पातुम्**
आह्वयति - आह्वातुम्	**मिलति - मेलितुम्**

परिवर्तनाभ्यासः (क्त्वातः तुमुन्)

कपिलः ग्रन्थालयं गत्वा ग्रन्थं पठति।

कपिलः ग्रन्थं पठितुं ग्रन्थालयं गच्छति।

एतेन क्रमेण अन्यानि वाक्यानि परिवर्तयतु -

१) गौरी सखीगृहं गत्वा पुस्तकम् आनयति।

....।

२) चित्रकारः चित्रं लिखित्वा धनं सम्पादयति।

....।

३) बालिका सम्यक् पठित्वा उत्तीर्णा भवतिं।

....।

४) एषः स्नानं कृत्वा शुद्धः भवति।

....।

५) सम्यक् विचारं कृत्वा कार्यं करोतु।

....।

६) सा पत्रालयं गत्वा पत्रं प्रेषयति।

....।

७) उषा लोकयानस्थानकं गत्वा सख्याः स्वागतं करोति।

....।

८) महाभारतं पठित्वा अहं अनेकाः कथाः जानामि।

....।

९) भवान् काश्मीरं गत्वा विहारं करोतु।

....।

१०) सः लेखं लिखित्वा पत्रिकासु प्रकाशयति।

....।

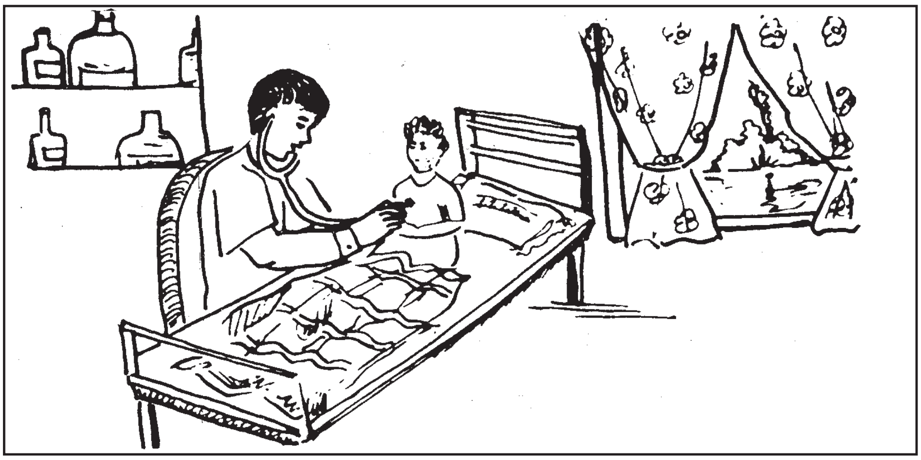

वैद्यः किम् अभवत् ?

रोगी ज्वरः श्रीमन्!

वैद्यः कदा आरभ्य ?

रोगी ह्यः आरभ्य। शिरोवेदना अपि अस्ति।

वैद्यः आहारः रोचते वा ?

रोगी आम्, रोचते।

वैद्यः जिह्वां प्रदर्शयतु। भवतु, एतत् औषधम्, एताः गुलिकाः च स्वीकरोतु।

रोगी सूच्यौषधं न आवश्यकं वा ?

वैद्यः न, एतदेव पर्याप्तम्

रोगी अद्य मया स्नानं कर्तुं शक्यते **किल** ?

वैद्यः शक्यते, **किन्तु** उष्णजलेन करोतु। शीतजलेन मास्तु।
यतः भवतः ज्वरः **प्रायशः** शीतकारणतः एव आगतः स्यात्।

रोगी श्रीमन्! अहं श्वः स्वस्थः भविष्यामि वा ?

वैद्यः एतत् औषधं स्वीकरोतु, **निश्चयेन** स्वस्थः भविष्यति।

रोगी धन्यवादः।

किन्तु, निश्चयेन, प्रायशः, किल

चेत्

धनम्		दानम्
वृष्टिः		सस्यसमृद्धिः
निर्वाचनम्		कोलाहलः
धूमपानम्		अनारोग्यम्
सत्कार्यम्	चेत्	कीर्तिः
विद्युत्		दीपः
उपनेत्रम्		पठति
जलम्		वस्त्रक्षालनम्

एतस्य कोष्ठकस्य साहाय्येन वाक्यानि लिखतु –

यथा – १. धनम् अस्ति चेत् दानं करोमि।

२. .... भवति।

३. ....।

४. ....।

५. ....।

६. ....।

नो चेत्

उदाहरणं दृष्ट्वा तादृशानि त्रीणि वाक्यानि लिखतु –

उदा – १. अवकाशः भवति चेत् आगच्छतु, नो चेत् मास्तु।

२. एतत् वस्त्रम् अल्पमूल्येन ददाति क्रीणामि, नो चेत् न।

३. भवान् तत्र समये गच्छति चेत् लोकयानं लभ्यते, नो चेत् न लभ्यते।

४. ....।

५. ....।

६. ....।

शरीरस्य अवयवानां नामानि अत्र सन्ति। तानि उचिते स्थाने लिखतु।

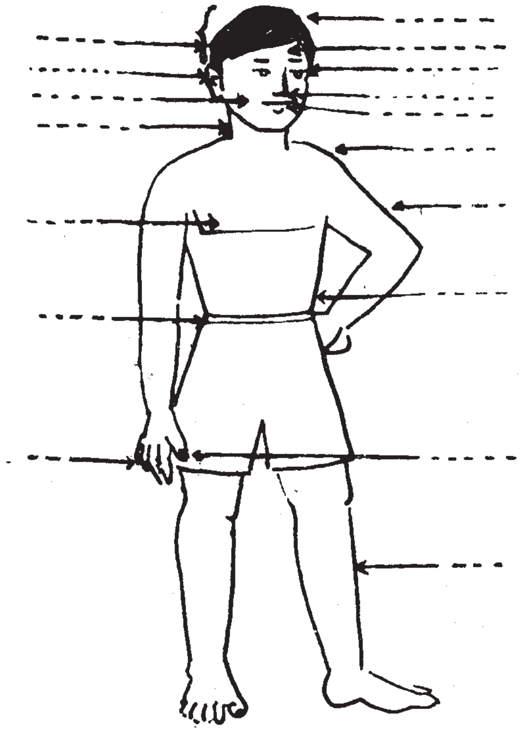

केशाः
शिरः
ललाटः
कर्णः
नासिका
मुखम्
कपोलः
कण्ठः
वक्षःस्थलम्
स्कन्धः
भुजः
अङ्गुली
नखः
पादः
उदरम्
कटिः

एतान् वर्णान् उपयुज्य शरीरावयवानां १० नामानि लिखतु -

पा	ल	का	न	म्
सि	भु	ट	क	:
ना	उ	ल	ज	भ्रू
ख	ऊ	ला	त्र	र
क	पो	टि	ने	द

१. ललाटः।
२. ....।
३. ....।
४. ....।
५. ....।
६. ....।
७. ....।
८. ....।
९. ....।
१०. ....।
११. ....।

उदाहरणं दृष्ट्वा तदनुगुणं वाक्यानि परिवर्तयतु -

उदा - १. आरोग्यं सम्यक् नास्ति। अतः सः चिकित्सालयं गच्छति।

सः चिकित्सालयं गच्छति, यतः आरोग्यं सम्यक् नास्ति।

२. विद्युत् नास्ति। अतः दीपः न ज्वलति।

....।

३. अद्य गणेशोत्सवः। अतः विद्यालयस्य विरामः अस्ति।

....।

४. सम्यक् न पठितवान्। अतः सः परीक्षायाम् अनुत्तीर्णः।

....।

५. संस्कृतं सुलभम्। अतः अहं संस्कृतं पठामि।

....।

६. उदयनः अन्यां भाषां न जानाति। अतः संस्कृतेन वदतु।

....।

७. तस्य मूल्यम् अधिकम्। अतः तत् वस्त्रं मास्तु।

....।

उदाहरणं दृष्ट्वा एते के इति लिखतु -

क्रीडालुः यः क्रीडति सः क्रीडालुः।

गायकः ....।

भाषणकारः ....।

चालकः ....।

लेखकः ....।

वैद्या या चिकित्सां करोति सा वैद्या।

नर्तकी ....।

अध्यापिका ....।

कार्यकर्त्री ....।

*** एतानि वाक्यानि पठतु –**

1. मम समीपे यत् पुस्तकम् अस्ति तत् अन्यत्र नास्ति।
2. विदेशे यत् तन्त्रज्ञानम् अस्ति तत् भारते नास्ति।
3. अध्यात्मविषये भारतीयानां यत् चिन्तनम् अस्ति तत् अपूर्वम्।

*** एतादृशानि वाक्यानि लिखतु –**

.... यत् .... तत् ....।

.... यत् .... तत् ....।

....।

....।

यद्यपि – तथापि

अत्र वाक्यद्वयं लिखितम् अस्ति। तत् उदाहरणानुगुणम् एकं वाक्यं कृत्वा लिखतु –

यथा – सः निर्धनः, दानं करोति।

यद्यपि सः निर्धनः तथापि दानं करोति।

१. मम समयः नास्ति। भवत्याः गृहम् आगच्छामि।

....।

२. सः बुद्धिमान्। परीक्षायाम् अनुत्तीर्णः।

....।

३. अहं भोजनं न कृतवान्। बुभुक्षा नास्ति।

....।

४. अहम् अधिकं पठामि। स्मरणे न तिष्ठति।

....।

५. किञ्चित् कष्टं भवति। अहं योगासनं करोमि।

....।

६. अद्य भानुवासरः। विद्यालयस्य विरामः नास्ति।

....।